

Heilige huisjes?

Verkenning naar de herbestemming van kerkgebouwen in Brabant

Auteurs

Drs. John Dagevos

Ir. Jasper van Deurzen

Met medewerking van:

Drs. Samira Nahari

Dr. Wies van Leeuwen

Datum

Tilburg, 11 februari 2013

Documentnummer: 12.075

Warandelaan 2
5037 AB Tilburg
Postbus 90153
5000 LE Tilburg

T 013 - 466 87 12
F 013 - 466 34 99
telos@uvt.nl
www.telos.nl

Inhoud

Samenvatting, conclusies en aanbevelingen	5
1. Inleiding vraagstelling en aanpak	13
1.1 Aanleiding	13
1.2 Vraagstelling	13
1.3 Korte reflectie op de vraagstelling en leeswijzer	14
2. De sluiting van kerken: een aantal feiten op een rij	17
2.1 Waarom sluit een kerk	17
2.2 De feiten op een rij	18
2.3 Het (afwegings)proces van kerksluiting binnen de bisdommen	21
3. De gevolgen van kerksluiting	23
3.1 De sociale gevolgen van kerksluiting	23
3.2 De gevolgen van kerksluiting vanuit erfgoedperspectief	26
3.3 Economische gevolgen van kerksluiting	28
4. Het vraagstuk van de te sluiten kerken in een bredere context	29
4.1 Ontwikkeling in de tijd	29
4.2 Veranderende omstandigheden	30
4.3 Betrek de burger: kies voor een bottom up benadering	31
5. Een afwegingskader voor het maken van keuzes	33
6. De rol van de provincie	35
6.1 Een beschouwing over de rol van de provincie	35
6.2 Mogelijke rollen voor de provincie	37
6.3 De regisseur van bovenlokale oplossingen (rol 1)	38
6.4 Rol van de hub (rol 2)	39
6.5 Rol van bovenlokale adviseur (rol 3)	40
6.6 Rol van lokaal adviseur (rol 5)	40
6.7 Cofinancier (rol 4)	40
6.8 Conclusie	41
7. 'Herbestemming van kerken'	43
8. Literatuurlijst	51

Bijlage 1:	
Lijst van geïnterviewde personen en instanties	53
Bijlage 2:	
Bevolkingsontwikkeling in Brabant tussen 2011 en 2030 naar gemeente	55
Bijlage 3:	
Beoordelingsmatrix op basis van Telos systematiek (Dagevos & Lamoen, 2009)	57
Bijlage 4:	
De Nieuwe Markten benadering	59
Bijlage 5:	
Subsidies	61
Bijlage 6:	
Andere organisatievormen	63
Bijlage 7:	
De coöperatie Esbeek	65
Bijlage 8:	
Petruskerk Vught	67
Bijlage 9:	
De kerk van Heerle	69
Bijlage 10:	
Andere interessante ontwikkelingen	71
Bijlage 11:	
De opgave rondom een kerk verschilt sterk per situatie	73
Bijlage 12:	
'Voorbeelden herbestemde kerken'	75

Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

Aanleiding voor deze verkenning

Mede naar aanleiding van een recente brief van het bisdom Den Bosch staat de kwestie van de kerken die in Brabant gesloten gaan worden maatschappelijk hoog op de agenda. Voor de komende tien jaar wordt een versnelling in het proces van sluiten van kerken voorzien. Het sluiten van kerken is een ingrijpende gebeurtenis, het leidt vaak tot heftige emoties bij de direct betrokkenen (parochianen, omwonenden). Gevreesd wordt voor aantasting van de leefbaarheid en verlies van de identiteit. Wies van Leeuwen schrijft in 'De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant': *'Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering.'* *'Onze dorpen en steden kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea, proto-musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur. [...] Ze hebben een sfeer en warmte die ons even in een andere wereld brengt, oproept tot hogere gedachten. Zonder de religieuze gebouwen en hun verhalen verliest de provincie Noord-Brabant een belangrijk deel van haar identiteit.'*

Naar aanleiding van verschillende verzoeken van maatschappelijke organisaties (o.a. de Vereniging van Kleine Kernen Brabant) en een overleg met bisschop Hurkmans van het bisdom Den Bosch is besloten te komen tot een positiebepaling van de provincie in deze kwestie. De voorliggende verkenning voor GS beoogt hieraan een bijdrage te leveren.

Bijna halvering van het aantal christelijke kerken in komend decennium

Van de 528 christelijke kerken in Brabant zal bijna de helft, ongeveer 250, zijn oorspronkelijke functie verliezen. Voor de RK kerken van Noord-Brabant ligt dit aandeel aanzienlijk hoger. De verwachting is dat ongeveer 2/3 van het aantal kerken van beide bisdommen binnen tien jaar gaat sluiten. Voor de protestantse kerken (PKN) worden in de komende jaren minder sluitingen verwacht. De verwachting is dat 10-20 protestantse kerken hun poorten zullen sluiten. Aan de sluiting van de RK kerken liggen twee soorten 'faillissement' ten grondslag. Ten eerste een *financieel*: minder inkomsten als gevolg van jaarlijks dalende kerkbijdragen met 2,5 tot 3% en oplopende kosten voor onderhoud. Ten tweede een *pastoraal* faillissement: de kerken beschikken als gevolg van het proces van ontkerkelijking over steeds minder gekwalificeerd personeel om het 'pastorale bedrijf' draaiende te houden.

Onder de te sluiten kerken bevinden zich ruim 100 Rijksmonumenten. In hun 'sluitingsbeleid' kiezen de bisdommen ervoor om Rijksmonumenten waar mogelijk in gebruik te houden. Zij zijn immers minder gemakkelijk opnieuw te bestemmen. Een deel van de te sluiten kerken heeft sinds 2006 subsidie van de provincie voor onderhoud en restauratie. Van de kerken die sinds die tijd financieel gesteund zijn, staan er inmiddels twee leeg, is er één herbestemd en komen er op (korte) termijn nog eens twee leeg te staan.

Het afwegingsproces: leefbaarheid speelt geen rol, pastorale vitaliteit, monumentale waarde en herbestembaarheid/verkoopbaarheid wel

De twee rooms katholieke bisdommen en de PKN hebben elk een eigen benadering als het gaat om kerksluitingen. De afweging om een kerk al dan niet te sluiten gebeurt op basis van pastorale vitaliteit (beschikbare voldoende gekwalificeerde medewerkers), monumentale waarde, herbestembaarheid & verkoopbaarheid van een kerk en de staat van onderhoud. Leefbaarheid speelt geen rol in de afweging. Het Bossche bisdom wil de kerken die gesloten gaan worden in gebruik houden zolang ze nog niet herbestemd kunnen worden. Uiteraard binnen de grenzen van de financiële mogelijkheden, zodat in die tijd geen ingrijpende restauratie of groot onderhoud zullen plaatsvinden. De kerken worden als regel niet verkocht, maar in erfpacht overgedragen. Men gaat ervan uit dat ze wellicht in de toekomst weer in gebruik kunnen worden genomen. In bisdom Breda en bij de PKN is verkoop regel.

De opbrengsten gaan naar de betreffende parochie, niet naar de bisdommen. In Breda mag de opbrengst voor 100% voor restauratie en onderhoud van andere kerken worden ingezet. Men erkent dat de kerkbijdrage bij opheffing in die gemeenschap met 20% daalt. Van de overige inkomsten mag 25% naar onderhoud van de gebouwen gaan. In Den Bosch gaat de opbrengst uit de erfpachtcanon van gesloten kerken naar de exploitatie van de parochies. Bij verkoop gaat de opbrengst naar het vermogen van de parochie. Niet meer dan 40% van de inkomsten mag naar instandhouding, vindt men in Den Bosch. De bisdommen hebben eigen kapitaal en ontvangen geen aandeel uit de verkoop van kerken.

Kerken uiten hun zorgen over de instandhouding van de monumentenwaarde als de overheid zich steeds meer (financieel) terugtrekt. Het gaat hierbij om forse bedragen voor restauratie en onderhoud.

Kerksluitingen: bedreiging voor het sociale kapitaal (m.n. in kleinere kernen)?

Kerksluitingen zijn een emotionele gebeurtenis en roepen veel weerstand op. De vrees is dat er - zeker in kleine(re) kernen - essentiële structuren worden afgebroken, waarvoor niets in de plaats komt. De kerk is een belangrijke lokale identiteitsdrager en een belangrijke bron van sociaal kapitaal (het geheel van sociale relaties en netwerken tussen mensen). Kerkelijk actieve mensen geven vaker en ruimhartiger aan goede doelen, ook als die een seculier karakter dienen, leggen sterker de nadruk op prosociale waarden in de opvoeding en zijn vaker aangesloten bij ideële organisaties. Verder doen ze vaker aan vrijwilligerswerk. Met het verdwijnen van de kerk (als beeldbepalend element) wordt in het geval van sloop niet alleen gevreesd voor verlies aan identiteit van de plattelandsgemeenschap maar ook voor aantasting van dit sociale kapitaal en daarmee voor de sociale samenhang. Hoewel dit plausibel lijkt moet tegelijkertijd vastgesteld worden dat een en ander (wetenschappelijk) niet is aangetoond. De vraag is bijvoorbeeld aan de orde of kerksluiting ook daadwerkelijk betekent dat daarmee allerlei sociale activiteiten die vanuit het kerkgebouw georganiseerd worden, ook daadwerkelijk stoppen of dat ze vanuit een andere locatie, al dan niet in gewijzigde vorm, voortgezet worden.

Uit een recent verkennend onderzoek naar de mogelijkheden, kansen en bedreigingen voor samenwerking tussen kerken, moskeeën en gemeenten als gevolg van de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) blijkt dat de onderzochte gemeenten kerken hoofdzakelijk als gebedshuizen zien en daarom weinig aandacht hebben voor hun maatschappelijke activiteiten en in het verlengde daarvan van het maatschappelijk rendement (Dautzenberg & Westerlaak 2007: 14, 19). En dat terwijl er duidelijk raakvlakken tussen kerken en overheid bestaan voor wat betreft de zorg voor de samenleving en vrijwilligerswerk. Het terrein van de maatschappelijke impact en rendement van maatschappelijke (vrijwilligerswerk) activiteiten van religieuze organisaties is nog relatief onontgonnen.

Er lijkt een zekere paradox te bestaan tussen de herbestemmingsmogelijkheden, de omvang van de (leef- en/of kerk)gemeenschap en de (beleefde) impact die kerksluiting heeft op leefbaarheid en sociale cohesie in die gemeenschap. Waar de herbestemmingsmogelijkheden in meer stedelijke omgevingen groter lijken te zijn en de impact op leefbaarheid kleiner, lijkt in kleinere plattelandsgemeenschappen de impact op leefbaarheid juist groter maar zijn de herbestemmingsmogelijkheden kleiner omdat er zich minder financieel- economisch haalbare initiatieven aandienen.

Kerksluitingen: bedreiging voor ons cultureel erfgoed?

Veel kerken behoren om verschillende redenen en bezien vanuit verschillende optieken (cultuurhistorie, architectuur, kunsthistorie, situationeel, zeldzaamheid, gaafheid en herkenbaarheid) tot ons cultureel erfgoed, ze vormen een verbinding tussen heden en verleden. Bij sloop worden deze waarden radicaal vernietigd. Afhankelijk van de aard van de herbestemming is behoud van deze waarden mogelijk. Waar het gaat om kerksluitingen kan vastgesteld worden dat er in de loop van de tijd steeds vaker gezocht wordt naar herbestemmingsmogelijkheden in plaats van sloop, waarmee de rol van de kerk als identiteitsdrager niet of slechts in beperkte mate verloren gaat. Overigens leert de praktijk dat een monumentenstatus niet alleen positieve effecten heeft en dat het verwerven van een monumentenstatus, vaak als laatste redmiddel in de ogen van de emotioneel betrokkenen, soms contraproductief kan werken. De mogelijkheden tot herbestemming worden immers verkleind en sloop wordt goeddeels uitgesloten. Een monumentaanawijzing vertroebelt de economische marktwaarde van het kerkgebouwen. Daar komt nog bij dat voor de herbestemming allerlei dure oplossingen bedacht moeten worden.

Economische gevolgen van kerksluiting vooral generiek voor het leef- en vestigingsklimaat

Het is buitengewoon lastig exact aan te geven wat de economische betekenis van kerken is voor het leef- en vestigingsklimaat en daarmee wat de mogelijke consequenties zijn van sluiting van kerken. Sluiting van kerken met sloop als gevolg zou de attractiewaarde van Brabant voor toeristen kunnen verminderen (immers kerkbezoek is tijdens stedentrips een geliefkoosde bezigheid voor toeristen), maar ook voor mensen en bedrijven die zich hier willen vestigen.

Herbestemming biedt ook kansen!

In de loop van de tijd is er meer en meer voor gekozen om leegkomende kerken te herbestemmen. (Ondernemende) mensen zien in de vrijkomende kerken mogelijkheden voor nieuwe maatschappelijk zinvolle en economisch rendabele activiteiten. Bekende Nederlands voorbeelden van kerkelijke herbestemming, het Kruisherrenhotel en Selexyz boekhandel in de Dominicanenkerk, bevinden zich in Maastricht. Andere voorbeelden zijn de Orangerie en Jheronimus Bosch Art Centre in Den Bosch, de Sint Jan in Roosendaal (NV Monumentenfonds Brabant), theater De Maagd in Bergen op Zoom, Maria Weide in Venlo en De Duif in Amsterdam. Bijlage 12 geeft een overzicht van de mogelijkheden tot herbestemming.

Veranderende financieel-economische omstandigheden vragen om een heroriëntatie op de herbestemmingsmogelijkheden van kerken

De discussie over wat te doen met te sluiten kerken moet - zeker vanuit financieel-economisch perspectief - in een bredere context geplaatst worden. De groei-economie is vervangen door een economie van stagnatie en zelfs krimp met als gevolg afnemende budgetten voor erfgoedontwikkelingen, een haperende economische waardecreatiemotor (het oude verdienmodel werkt niet meer), waardedaling van het vastgoed, toenemend en diverser aanbod van erfgoed (meer kapers op de kust voor kleinere budgetten). Daarnaast is er sprake van decentralisatie van bestuur waar het de ruimtelijke inrichting betreft, en krimpende bevolkingsomvang op het platteland en in de periferie. Daar komt nog bij dat er ook buiten de erfgoedsector volop sprake is van veroudering en leegstand (agrarische gebouwen, kantoren, fabriekscomplexen, etc.), waarvoor vaak naar de overheid gekeken wordt als cofinancier voor herontwikkeling. Kortom er zullen scherpere keuzes gemaakt moeten worden met betrekking tot de vraag of en zo ja, welk erfgoed c.q. welke kerken herontwikkeld zullen kunnen worden.

Betrek de burger: kies voor een bottom up benadering. Overheid speel daar op in!

De overheid ziet zich steeds vaker geconfronteerd met de mondige burger die zijn plek opeist aan de onderhandelingstafel. Er is een duidelijke trend waarneembaar waarbij burgers en ondernemers initiatieven oppakken die voorheen het domein waren van de overheid. In dit licht wordt ook wel gesproken over relationele ethiek. Hierin ligt wellicht ook de sleutel tot een deel van de oplossing. Immers burgers en ondernemers voelen zich betrokken bij hun omgeving, ze ontleneren in een globaliserende wereld aan die omgeving juist een deel van hunneigen identiteit en zijn bereid om voor de instandhouding van die omgeving niet alleen financiële middelen in te zetten, maar ook tijd, kennis en engagement. Dat vraagt van de lokale en regionale overheid wel een andere houding ten opzichte van dergelijke burgerinitiatieven. Het gaat daarbij niet langer om burgerparticipatie op voorspraak van de overheid, maar om het actief faciliteren van maatschappelijk initiatief.

Overheid ga op zoek naar meekoppelende belangen: koppel maatschappelijke agenda's

Belangrijk voor een overheid die keuzes moet maken met betrekking tot de inzet van schaarse middelen is het zoeken naar initiatieven met meekoppelende belangen. Door economische, sociale, ecologische en culturele belangen te koppelen ontstaat meer maatschappelijke waarde. Dit leidt tevens tot meer draagvlak voor de ontwikkelde oplossing en het gevoerde beleid.

De provincie heeft een rol met betrekking tot de sluiting van kerken: vooral vanuit erfgoedoptiek en meer generiek gericht op de instandhouding en versterking van het leef- en werkklimaat

De vraag naar de provinciale rol in het proces van herbestemming van vrijkomende kerken hebben we vanuit drie invalshoeken benaderd: vanuit de kerntakendiscussie (Lodders), de Agenda van Brabant en het provinciale bestuursakkoord ‘Tien voor Brabant’. Wat betreft de rol van de provincie in relatie tot de kerk als cultureel erfgoed en tot de meer generieke bijdrage aan de versterking en instandhouding van het leef- en werkklimaat in Brabant stellen we vast dat de drie onderscheiden invalshoeken ruimte bieden voor een expliciete provinciale rol. Dat geldt niet voor een expliciete leefbaarheidsinsteek. Daarvoor dragen gemeenten in eerste instantie de primaire verantwoordelijkheid. Wel liggen er aanknopingspunten waar de provincie zich op basis van de Agenda van Brabant zich verantwoordelijk voelt voor een vitaal platteland waarbij de instandhouding van sociale structuren en daarbij behorende ondersteunende voorzieningen een belangrijk doel is. Dat is temeer zo in combinatie met de grootschaligheid van de sluitingsproblematiek, waardoor deze een bovenlokaal karakter krijgt en daarmee een bedreiging kan vormen voor de vitaliteit van het platteland.

De provincie kan verschillende rollen aannemen om uitvoering en inhoud te geven aan de hierboven onderscheiden doelen en taken. Daarbij is het tevens van belang een onderscheid te maken tussen het bovenlokale niveau (waar de provincie eerder een rol te spelen heeft) en het lokale niveau (waar het primaat ligt bij de gemeente).

1. Rol van *regisseur* als het gaat om creëren van oplossingen die liggen op een bovenlokaal niveau;
2. Rol van *hub* in een netwerk van partijen die met elkaar de oplossing moeten creëren;
3. Rol van *adviseur*/deskundige bovenlokaal
4. Rol van *adviseur*/deskundige lokaal;
5. Rol van *financier*.

In onderstaande tabel worden de verschillende rollen die de provincie kan spelen kort genoemd waarbij een onderscheid gemaakt wordt naar het lokale en bovenlokale niveau.

Tabel 1 Provinciale rollen met betrekking tot kerksluitingskwesties naar schaalniveau

	Bovenlokaal	Lokaal
Regisseur	Regisseren van oplossingen die op bovenlokaal niveau liggen (1).	
Hub	Provincie medewerkers nemen vanuit hun rol posities in netwerken in. Ze ontmoeten actoren met problemen en oplossingen. Slim schakelen en verbanden leggen kan bijdragen aan oplossingen (2).	
Adviseur	Informereren en adviseren van spelers in veld op de problematiek generiek (3).	Adviseren op onderwerpen gerelateerd aan provinciale rol (4).
Financier		Co-financier mits voldaan aan randvoorwaarden (5).

In het voorgaande zijn reeds een aantal meer algemene aanbevelingen geformuleerd. Hieronder volgen nog negen specifieke aanbevelingen.

1. Om een meer precies beeld te krijgen van de *impact die kerksluiting heeft op de leefbaarheid en sociale samenhang is nader onderzoek noodzakelijk* naar de rol die kerken in dit verband spelen en welke relatie er is tussen de kerken en vrijwilligerswerk en andere activiteiten die nu vanuit de kerken worden georganiseerd. Daarbij is nadrukkelijk ook aan de orde wat de consequenties zijn voor alle sociale activiteiten wanneer ze niet meer vanuit het kerkgebouw georganiseerd worden.
2. Herbestemming(smogelijkheden) van kerken zijn sterk situationeel bepaald. Belangrijk voor met name dorpskerken is *gebruik te maken van het lokale organiserende vermogen*. De provincie zou daarbij situationeel passend moeten faciliteren.
3. Bovenlokaal kan de provincie een waardevolle rol vervullen als *regisseur van clusteroplossingen voor kerken*. Een instrument daarbij is de (facilitering van de) ontwikkeling van een kerkenvisie voor een bepaald gebied.
4. Een lokale rol voor de provincie heeft betrekking op het *uitlokken en ondersteunen van aansprekende pilot projecten*. Goede voorbeelden doen volgen. Ondersteuning vanuit de provincie kan dan zowel in termen van kennis en advies als door financiering (niet zijnde investeringen).
5. Op lokaal niveau kan de provincie een rol spelen bij kerken die tijdelijk geen functie hebben (de zogenaamde mottenballenvariant). Het gaat dan om het *tijdelijk instandhouden, faciliteren en stimuleren door middel van een wind- en waterdichtregeling*.
6. Er moet onderzocht worden of er een relatie gelegd kan worden tussen *'lang' geld van pensioenfondsen en banken en de maatschappelijke problematiek van de kerken*. Hierbij kunnen de Zuid-Europese voorbeelden (Spanje en Italië) als interessante referentiemodellen dienen als het gaat om het koppelen van geld uit coöperaties, banken en verzekeraars aan maatschappelijke doelen.
7. Overwogen kan worden om het op te zetten *kenniscentrum erfgoed* te modelleren naar analogie van de *Brabantse Herstructureringsmaatschappij Bedrijventerreinen (BHB)*. De BHB is niet alleen procesmanager, participatiebedrijf (op revolverende basis) maar ook kenniscentrum. Een van de taken die het kenniscentrum zou kunnen ondernemen is het scholen van vrijwilligers in de omgang met leegkomende kerken en vrijkomend kerkelijk kunstbezit.
8. Er zijn twee buitenlandse voorbeelden dievoor Brabant in hetbijzonder als *inspiratiebron* zouden kunnen dienen: *Kempens Landschap en Church Conservation Trust*. Kempens Landschap omdat het qua organisatievorm heel eenvoudig gekopieerd zou kunnen worden naar de Nederlandse situatie en men er in slaagt in verenigingsvorm met een klein team bijna vijftig grotere locaties te ontwikkelen en te conserveren. Daarbij weet men slim Europees geld te genereren. De Engelse Church Conservation Trust is interessant omdat men al meer dan veertig jaar ervaring heeft met de problematiek van gesloten kerken, en juist vaak werkt vanuit de problematiek van kleine dorpskerken.
9. Als het gaat om het bieden van ondersteuning aan betrokkenen bij kerksluiting kan die op verschillende niveaus georganiseerd worden. In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van mogelijkheden. Variërend van *een simpele website tot een volledig opgetuigde ontwikkelingsmaatschappij*. Hetmoge duidelijk zijn dat aan de verschillende varianten ook verschillende prijskaartjes hangen.

Tabel2 Mogelijke vormen van ondersteuning bij kerksluiting

	Activiteiten	Referentiebeeld Organisatieopzet
www.kerkenvraagbaak.nl	Informatie en netwerk ontsluiten via website	Postbus51.nl
Kerken helpdesk	Reactief, u belt, wij beantwoorden of verwijzen u door	Helpdesk water Voedingswijzer
Kerken advies bureau	Pro-actief, netwerk opzoeken, (on)gevraagd advies, acquisitie	Monumentenwacht ERAC
Kerken ontwikkelingsmaatschappij	Conceptontwikkeling, lobby, netwerk smeden, procesmanagement	BOM: BHB Stichting Agro & Co Team nat. progr. herbestemming
Ontwikkel- & investeringsmaatschappij	Vastgoed (mede) koper, ontwikkeling en weer verkopen	BOEi BOM
Ontwikkelen Investeren & Beheren	Vastgoed beheer en exploitatie	Brabants Landschap, National Trust

1. Inleiding vraagstelling en aanpak

1.1 Aanleiding

Mede naar aanleiding van een recente brief van het bisdom Den Bosch staat de kwestie van de kerken die in Brabant gesloten gaan worden maatschappelijk hoog op de agenda.

Hoewel de provincie in dit dossier niet primair een taak heeft, is ze er wel via diverse functies bij betrokken, onder meer via haar verantwoordelijkheid voor zaken op het terrein van erfgoed en leefbaarheid. Bovendien kan er in voorkomende gevallen een economische dimensie bijkomen, zowel in het algemeen via haar rol bij het bevorderen van een aantrekkelijk woon- en vestigingsklimaat als in meer specifieke zin, wanneer het gaat om het ondersteunen van economische getinte herontwikkelingsprojecten. Daar komt nog bij dat de provincie in het verleden geïnvesteerd heeft in een aantal kerken, die nu op de nominatie staan gesloten te worden. Hierbij speelt dus het vraagstuk van het maatschappelijk rendement van deze investeringen en in het slechtste geval van kapitaalvernietiging.

Naar aanleiding van verschillende verzoeken van maatschappelijke organisaties (o.a. de Verenging van Kleine Kernen Brabant) en van een overleg met bisschop Hurkmans van het bisdom Den Bosch is besloten om te komen tot een positiebepaling van de provincie in deze kwestie. De voorliggende verkenning voor GS is hiervoor bedoeld.

De verkenning is opgesteld door John Dagevos van Telos, het Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling en Jasper van Deurzen van 'Verderbrenger'. Van de zijde van de provincie Noord-Brabant hebben Wies van Leeuwen en Samira Nahari zeer waardevolle bijdragen geleverd.

1.2 Vraagstelling

In de vraagstelling vanuit de provincie Noord-Brabant wordt in ieder geval aandacht gevraagd voor de volgende aspecten:

1. Schets van het vraagstuk, daarbij eventueel een onderscheid makend tussen korte en lange termijneffecten, vertrekkend in ieder geval vanuit de invalshoeken erfgoed, sociaal/leefbaarheid en economie. Daarbij hoort ook een schets van mogelijke partners: wie is of voelt zich betrokken c.q. wie heeft belang?
2. Maken van een inventarisatie van kerken waarin de provincie heeft geïnvesteerd en die nu op de nominatie staan te worden gesloten.
3. Het inzichtelijk maken van de wijze waarop het bisdom in de toekomst uit de kerken inkomsten/opbrengsten blijft of wil blijven houden.
4. Verkennen welke (eventuele) provinciale (financiële en niet financiële) inzet passend is bij de geschetste problemen: hoe is provinciaal geld zo te matchen met geld van het rijk en/of andere partners dat ontwikkelingen de goede kant op gaan.
5. Een illustratie van voorbeelden uit andere Europese regio's, met de bijbehorende do's en don'ts.

1.3 Korte reflectie op de vraagstelling en leeswijzer

Bij de opstelling van het advies hebben we ons uiteraard en in eerste instantie laten leiden door de hierboven geformuleerde vragen en aspecten. We hebben echter gemeend dat het voor de positiebepaling van de provincie - welke rol moet, kan en wil de provincie spelen - zinvol is op een aantal zaken wat dieper in te gaan dan wel de vraagstelling iets te verbreden.

In hoofdstuk 2 geven we een cijfermatig beeld van de omvang van de te verwachten problematiek van kerksluitingen, wat daarvan de achtergronden zijn en welke (financiële, maar ook pastorale) overwegingen binnen met name de RK kerk een rol spelen bij het sluiten van kerken. Kerksluiting heeft gevolgen op sociaal terrein (leefbaarheid/maatschappelijke samenhang), opeconomisch terrein en voor het erfgoed. In hoofdstuk 3 gaan we in op de gevolgen van kerksluiting: sociale, culturele en economische gevolgen. In hoofdstuk 4 plaatsen we de problematiek in een bredere context. De neiging kan bestaan om de problematiek van de te sluiten kerken als een geïsoleerd fenomeen te beschouwen. De wereld van het cultureel erfgoed, waaraan de sluitingsproblematiek nadrukkelijk raakt, en de daarmee samenhangende vastgoedontwikkeling is in rep en roer. Oude verdienmodellen werken niet meer, er zijn minder publieke middelen beschikbaar, op tal van terreinen (agrarische bedrijfsruimten, kantoren en andere bedrijfsruimten, kloosters etc.) doet zich leegstand voor waartoe de overheden financieel en beleidsmatig zich hebben te verhouden, de rol van de overheid is veranderd, de betrokkenheid van burgers is gewenst, beter gezegd: burgers eisen een plaats aan de onderhandelingstafel etc. Kortom: voor de positiebepaling van de provinciale overheid is het belang een grove schets te geven van deze ontwikkelingen en hun implicatie. Bij het zoeken naar oplossingen wordt daar waar mogelijk gezocht naar zogeheten ‘meekoppelende’ belangen. Daarbij spelen financiële overwegingen, maar ook de behoefte om de beleidsmatige verkokering te doorbreken en maatschappelijke partners een plek te geven in de planontwikkeling. Gepoogd wordt verschillende maatschappelijke agenda’s met elkaar te verbinden. Het SER advies over Economie en Natuur (SER, 2012) is een illustratie van deze andere manier van denken en werken. Naar onze mening, we zullen dit in deze verkenning nog nader uitwerken, is een basisvoorwaarde voor de bemoeienis van de provincie in welke vorm dan ook, de aanwezigheid van die meekoppelende belangen, dat wil zeggen het verbinden van maatschappelijke thema’s. In hoofdstuk 5 geven we een korte schets van afwegingskaders die behulpzaam kunnen zijn bij het in kaart brengen van die verschillende belangen en maatschappelijke waarden. In hoofdstuk 6 gaan we wat dieper in op de rol van de provincie. Daarbij sluiten we enerzijds aan bij de kerntakendiscussie à la de commissie Lodders en anderzijds bij de provinciale visie zoals verwoord in de Agenda van Brabant en het provinciale Bestuursakkoord ‘Tien voor Brabant’. Hoofdstuk 7 gaat in op het vraagstuk van de herbestemming van kerken. Aan de hand van een keuzeboom zullen we aangeven welke verschillende herbestemmingsmogelijkheden er zijn en zal aandacht besteed worden aan het proces van herbestemming. We sluiten het rapport af met een aantal conclusies en aanbevelingen met betrekking tot de rol van de provincie en de wijze waarop deze naar onze mening hieraan invulling zou kunnen geven. Het rapport bevat een groot aantal bijlagen waarin we ingaan op verschillende relevante aspecten als subsidieregelingen, organisatievormen, buitenlandse voorbeelden etc. Het advies wordt ter inspiratie ook vergezeld van een groot aantal voorbeelden van verschillende soorten herbestemming uit Brabant zelf, maar ook uit de rest van Nederland en het buitenland (bijlage 12).

Tot slot. Voor het schrijven van dit advies hebben we gebruik gemaakt van relevante (wetenschappelijke) literatuur, beleidsstukken en voorbeelden soms uit de eigen werkpraktijk. Daarnaast hebben we een aantal gesprekken gevoerd met relevante spelers op het terrein van sluiting van kerken in Brabant. Bijlage 1 geeft een overzicht met wie we gesproken hebben.

2. De sluiting van kerken: een aantal feiten op een rij

Het vraagstuk van leegstand, sloop en herbestemming is geen nieuw probleem. Het voorbeeld van de middeleeuwse Bossche Sint Jacobskerk illustreert dit. Deze is namelijk in zijn lange geschiedenis al vele malen van functie veranderd: van katholieke kerk in 1629 tot hervormde kerk in 1650. Daarna paardenstal voor de cavalerie (1689), wapenarsenaal (1752) en in de negentiende eeuw kazerne. In 1924 is de kerk verbouwd tot museum. Momenteel is er het bouwhistorisch en archeologisch depot van de stad gevestigd.

2.1 Waarom sluit een kerk

De RK kerk geeft zelf aan dat de problematiek van de instandhouding van kerken wordt ingegeven door zowel een dreigend economisch als pastoraal faillissement. Deze twee soorten 'faillissement' kunnen overigens niet los van elkaar gezien worden. Het pastorale faillissement heeft vooral betrekking op het feit dat de RK kerk als gevolg van het proces van ontkerkelijkking over steeds minder gekwalificeerd personeel beschikt om het 'pastorale bedrijf' draaiende te houden. Dan hebben we het zowel over mensen die een betaalde functie vervullen als over mensen die vrijwilligerswerk verrichten. Het gevolg is in ieder geval dat de RK kerk niet voor alle beschikbare locaties (lees de kerken) voldoende mensen beschikbaar heeft om de reguliere diensten te verzorgen.

Het economisch faillissement heeft betrekking op het feit dat de inkomsten van een parochie onder het niveau van de lasten komen waardoor de parochie verlies lijdt, inteert wordt op haar vermogen en op de lange duur het risico van een financieel faillissement loopt. De problematiek van het uit de pas lopen van inkomsten en lasten speelt zowel aan de inkomstenzijde als aan de lastenkant. Aan de lastenkant speelt het probleem van de oplopende lasten voor de instandhouding van het kerkgebouw: beheer, onderhoud en exploitatie. Deze kosten lopen op omdat gebouwen verouderen en dringend onderhoud behoeven, lastig en alleen duur te verwarmen zijn, inefficiënt gebruikt worden etc. Exacte gegevens van de exploitatie van parochies zijn niet beschikbaar. Wel bekend is het begrotingskader dat het bisdom Breda hanteert voor de parochies. Onderstaande tabel brengt dit in beeld.

Tabel 1 Procentuele verdeling van de exploitatieopbouw van parochies in het Bisdom Breda

Kostenpost	Aandeel
Personeel pastoraal	45%
Gebouw	25%
Bisdom en dekenaat	15%
Programma kosten (erediensten, kaarsen etc.)	10%
Overig	5%

Van het Bisdom Den Bosch is bekend dat zij als richtlijn aanhouden dat maximaal 40% van het budget besteed mag worden aan het gebouw. De problematiek beperkt zich echter niet alleen tot het vraagstuk van oplopende lasten. Ook de teruglopende inkomsten spelen een belangrijke rol. De inkomsten van een parochie komen hoofdzakelijk uit kerkbijdragen van parochianen. Hiervan is bekend dat deze als gevolg van de ontkerkelijkking elk jaar dalen met 2,5 tot 3%. Verwacht mag worden dat de kerkbijdragen, als gevolg van de recente ontwikkelingen met betrekking tot seksueel misbruik binnen de RK kerk, verder zullen dalen.

Uit interviews in het veld is naar voren gekomen dat een aantal parochies in den lande in de rode cijfers zit en inteert op het eigen vermogen. Een dergelijke situatie is maar korte tijd houdbaar voor een parochie.

2.2 De feiten op een rij

Over welke aantallen hebben we het als we praten over de problematiek van te sluiten kerken? Tabel 2 geeft een overzicht van het huidig aantal christelijke kerken in Brabant. Daarbij wordt tevens aangegeven hoeveel daarvan Rijksmonument zijn.

Tabel 2 Aantal christelijke kerken in Brabant

	Aantal kerken	Waarvan Rijksmonument
Katholieke kerken:		
Bisdom Breda	103	45
Bisdom Den Bosch	258	153
Protestantse kerken	167	84

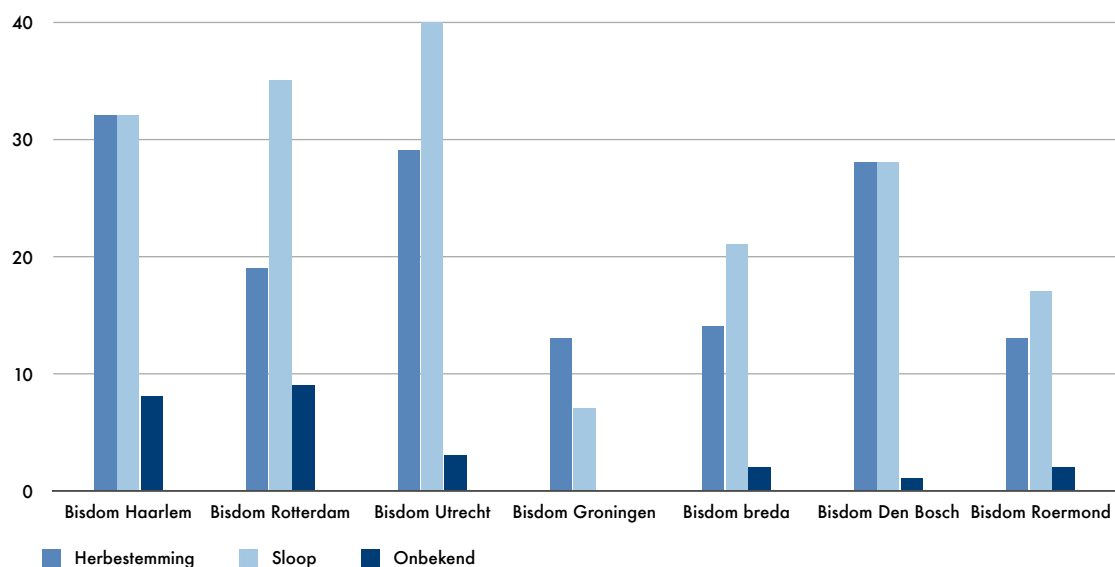
Daarnaast zijn er 58 door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geselecteerde waardevolle kerken uit de naoorlogse wederopbouw (1945-1965), waarvan 14 in het bisdom Breda, 22 in Den Bosch en 22 PKN of verwante kerken.

De verwachting is dat in de komende tien jaar in Nederland ca. twee kerken per week zullen sluiten. Dat betekent dat landelijk minimaal 1.200 kerken gesloten zullen gaan worden (Roeterdink e.a., 2008)¹. Ter vergelijking, tussen 1970 en 2008 sloten ca. 900 kerken. Er is dus met andere woorden sprake van een versnelling van de problematiek. Van de 900 gesloten kerken zijn 600 herbestemd en 300 gesloopt. Maken we een onderscheid naar denominaties dan kan vastgesteld worden dat van alle afgestoten katholieke kerken 53% is gesloopt, terwijl het bij protestantse kerken om 10% gaat.

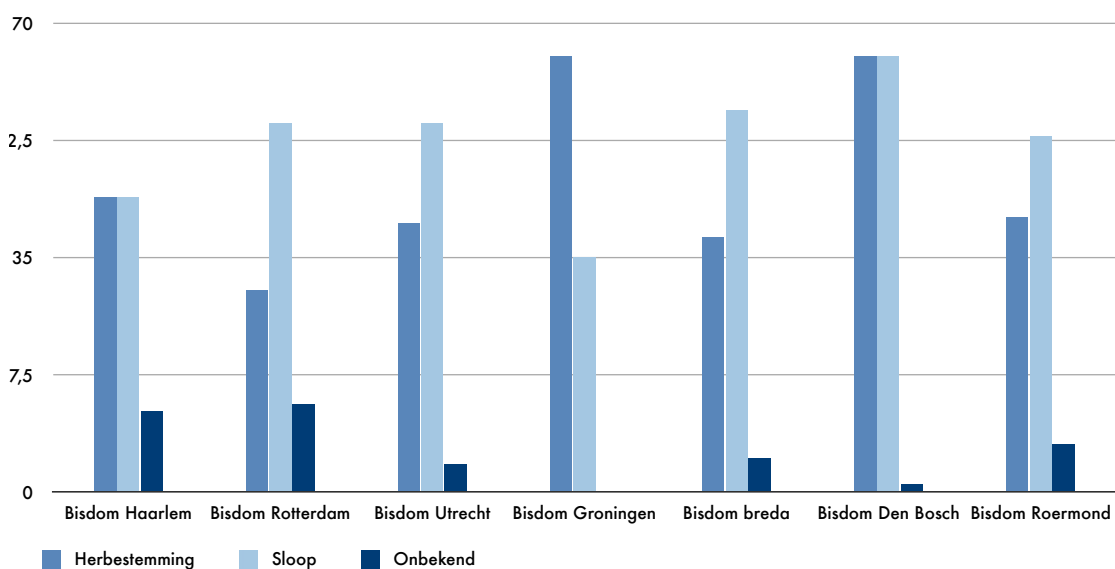
In de tijd zien we een verschuiving plaatsvinden. Steeds vaker wordt gekozen voor herbestemming in plaats van sloop. In de eerste jaren na 1970 werd er even vaak voor sloop gekozen als voor herbestemming, terwijl sinds 2000 herbestemming driemaal meer voorkomt dan sloop (Roeterdink e.a., 2008). In onderstaande figuur wordt aangegeven hoe in de verschillende bisdommen in Nederland omgegaan is met de afgestoten kerken. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen herbestemd en sloop. Van een aantal kerken is onbekend wat er mee is gebeurd. Duidelijk wordt dat in de Brabantse bisdommen relatief vaak voor sloop is gekozen.

¹ Raats (2012) merkt bij deze prognose op dat deze naar alle waarschijnlijkheid niet realistisch en te positief is omdat ze opgesteld is voor de economische crisis. De financiële crisis zorgt tegelijkertijd voor een verdere afwaardering van het religieus erfgoed en voor minder inkomsten voor kerkgemeenschappen. Daardoor zullen de inkomsten, zo is de verwachting, afnemen omdat er minder middelen beschikbaar zijn voor het onderhouden van een grote vastgoedportefeuille. Deze portefeuille op haar beurt vraagt om steeds grotere investeringen voor onderhoud, renovatie en veiligheid. Met andere woorden de inkomsten lopen terug en de kosten op.

Figuur 1a Aantal herbestemmingen en sloop in de 7 bisdommen (1970-2008)

Figuur 1b Procentuele verdeling herbestemmingen en sloop in de 7 bisdommen (1970-2008)

Bron: Roeterdink e.a., 2008.

Voor de RK kerken van Noord-Brabant is de verwachting dat ongeveer 2/3 van het aantal kerken van beide bisdommen binnen tien jaar gaat sluiten. Dit als gevolg van de dalende kerkbijdragen die jaarlijks met 2,5 tot 3% afnemen en de oplopende kosten voor onderhoud. Voor de protestantse kerken (PKN) worden in de komende jaren minder sluitingen verwacht. De verwachting is dat 10-20 protestantse kerken hun poorten zullen sluiten. De PKN is decentraal georganiseerd. De beslissing ligt bij de plaatselijke gemeenschap.

Als deze verwachtingen kloppen moet op termijn dus rekening gehouden worden met de sluiting van ca. 250 kerken, waarvan ruim 100 Rijksmonumenten. Beide bisdommen kiezen ervoor om Rijksmonumenten waar mogelijk in gebruik te houden. Zij zijn minder gemakkelijk opnieuw te bestemmen. Overigens hebben sommige van de nieuw te vormen parochies amper rijksmonumenten in bezit (Eindhoven Noord, Vught, Valkenswaard), andere parochies juist alleen maar (Ravenstein, Bergeijk). Op dit moment is van 72 kerken in het Bossche bisdom duidelijk dat ze gaan sluiten, . Daaronder zijn 24 rijksmonumenten en 12 gemeentelijke monumenten.

De sluiting omvat naar verwachting ook kerken die provinciale subsidie hebben ontvangen. In totaal hebben 42 kerken vanaf 2006 in totaal ongeveer € 22.700.000,- aan subsidie ontvangen. Daarvan stonden er op het moment van subsidieontvangst al drie leeg te wachten op een nieuwe functie (Heilig Hartkerk Breda, Mariakerk Vught en Petruskerk Vught). Eén kerk was al herbestemd (Jozefkerk te 's-Hertogenbosch). Twee gesubsidieerde kerken worden in elk geval gesloten (Westerbeek en Donk), maar de verwachting is dat dit er ongetwijfeld nog meer zullen worden. In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de kerken die sinds 2006 een provinciale subsidie hebben ontvangen.

Tabel 3 Overzicht van gesubsidieerde kerken naar gemeente en hun huidige bestemming

Gemeente	Kerk	Subsidiebedrag
BEEK en DONK	restauratie H. Leonardus (komt leeg)	€ 1,043,495
BERGEN OP ZOOM	restauratie kerk O.L.V. van Lourdes	€ 1,100,308
BREDA	H. Hartkerk (staat leeg)	€ 1,982,317
BUDEL	R.K. kerk, kerkorgel	€ 231,800
CUIJK	restauratie Martinuskerk	€ 1,685,196
DEURNE	Smits Orgel, Deurne	€ 50,000
DIESSEN	kerkdak H. Willibrordus	€ 252,876
DONGEN	restauratie en herbestemming van de Oude Kerk	€ 300,000
ETTEN-LEUR	twee torens Petruskerk	€ 81,300
ETTEN-LEUR	restauratie H. Lambertuskerk	€ 1,433,372
GEFFEN	restauratie H. Maria Magdalena Kerk	€ 703,172
GEMERT	restauratie R.K. Kerk H.Ant. Abt De Mortel	€ 234,826
GEMERT	parochiekerk Sint Jans-Onthoofding	€ 670,240
HAAREN	restauratie H. Lambertuskerk	€ 170,000
HOOGELOON	restauratie St. Pancratius kerk	€ 90,514
KAATSHEUVEL	R.K. Kerkgebouw H. Joh. De Doper	€ 1,668,436
LIEMPDE	R.K. kerk St Jan	€ 99,140
LITH	R.K. kerk H. Lambertus	€ 1,109,810
MEGEN	restauratie St Servatiuskerk	€ 92,026
NEERLANGEL	Sint Janskerk, Neerlangel	€ 235,458
OIRSCHOT	restauratie Sint-Pieterskerk	€ 204,926
RAAMSDONK	H. Bavokerk	€ 1,814,838
RAVENSTEIN	restauratie Klokkentoren	€ 60,000
RIJEN	Toren H Annakerk	€ 320,861
ROOSENDAAL	R.K. kerk H. Joseph	€ 119,581
ROOSENDAAL	restauratie R.K. Kerk O.l.V. van Altijd durende Bijstand	€ 253,640
ROOSENDAAL	R.K. Kerk St Joseph	€ 1,047,651
SCHAIJK	H. Antonius Abt	€ 876,584
TILBURG	restauratie R.K. Kerk Dionysius	€ 1,268,049
VALKENSWAARD	Nicolaastoren, Valkenswaard	€ 363,052

Gemeente	Kerk	Subsidiebedrag
VESSEM	restauratie wand-gewelfschilderingen	€ 210,693
VUGHT	N.H.Lambertuskerk	€ 177,222
VUGHT	restauratie Mariakerk (staat leeg)	€ 505,870
VUGHT	R.K. kerk Sint Petrus (herbestemd)	€ 407,960
WAALWIJK	Havenkerk	€ 550,884
WAGENBERG	Wagenbergse dorpskerk	€ 329,127
WESTERBEEK	R.K.kerk H. Hart (komt leeg)	€ 303,850
WIJK en AALBURG	toren N.H. Kerk	€ 116,660
WOUDRICHEM	H. Joannes Nepomucenus , Woudrichem	€ 523,443
Totaal		€ 22,689,177

Bron: Provincie Noord-Brabant.

2.3 Het (afwegings)proces van kerksluiting binnen de bisdommen

Uit de gesprekken die gevoerd zijn met beide bisdommen wordt duidelijk dat het gaat om een lopend proces waarin niet iedereen het achterste van zijn tong laat zien. Wel wordt duidelijk dat er tussen de bisdommen verschillen in aanpak bestaan. Het Bisdom Den Bosch opereert meer top down zo lijkt het. Pas op 1 januari 2015 zal duidelijk zijn welke gebouwen in het Bisdom Den Bosch daadwerkelijk dicht zijn of gaan. In sommige parochies zijn al besluiten gevallen. Het gaat tot dusver, zoals gezegd, om 72 kerken. Het Bisdom is hier sturend aanwezig en trekt voor vergaderingen naar de parochies toe om de besluitvorming uit te leggen. In Breda is sprake van een proces van onderop in het traject '1000 gezichten'. Er zijn 21 samenwerkingsverbanden geformeerd. Hier hebben de parochies meer ruimte in de besluitvorming, maar het proces moet nog gaan beginnen. In beginsel is de parochie volgens burgerlijk recht eigenaar van het gebouw. Het bisdom heeft wel een sturende rol en volgens kerkrecht ook beslissende bevoegdheid. Parochies kunnen met andere woorden niets doen zonder toestemming van het bisdom.

Beide bisdommen maken een afweging van de monumentwaarden, de kerkbetrokkenheid en de staat van onderhoud. De pastorale eisen wegen het zwaarst, de leefbaarheid van de kern speelt geen rol. Men erkent de waarde van het gebouw als symbool en handhaaft daarom graag markante kerken in de centra, bijvoorbeeld de Tilburgse Heuvelkerk en de kathedraal van Breda. Er is geen vastgelegd afwegingskader. Cultuurhistorie wordt meegewogen maar geeft niet zonder meer de doorslag.

Het Bossche bisdom wil de kerken die gesloten gaan worden in gebruik houden zolang ze nog niet herbestemd kunnen worden. Uiteraard binnen de grenzen van de financiële mogelijkheden, zodat in die tijd geen ingrijpende restauratie of groot onderhoud zullen plaatsvinden. De kerken worden als regel niet verkocht, maar in erfpacht overgedragen. Men gaat ervan uit dat ze wellicht in de toekomst weer in gebruik kunnen worden genomen. In bisdom Breda en bij de PKN is verkoop de regel.

De opbrengsten gaan naar de betreffende parochie, niet naar de bisdommen. In Breda mag de opbrengst voor 100% voor restauratie en onderhoud van andere kerken worden ingezet. Men erkent dat de kerkbijdrage bij opheffing in die gemeenschap met 20% daalt. Van de overige inkomsten mag 25% naar onderhoud van de gebouwen gaan. In Den Bosch gaat de opbrengst uit de erfpachtcanon van gesloten kerken naar de exploitatie van de parochies. Bij verkoop gaat de opbrengst naar het vermogen van de parochie. Niet meer dan 40% van de

inkomsten mag naar instandhouding, vindt men daar. De bisdommen hebben eigen kapitaal en ontvangen geen aandeel uit de verkoop van kerken. In Breda gaat 10-15% van de jaarlijkse reguliere inkomsten der parochies naar het bisdom, in Den Bosch 8,5-9%. Ook bij de PKN gaat de opbrengst naar de afstotende gemeenschap.

De kerken opperen de vraag wie voor de instandhouding van de monumentwaarden betaalt, als de overheid zich steeds meer terugtrekt. Het gaat om fikse bedragen voor restauratie en onderhoud in de komende jaren. Zo begroot het bouwbureau van het Bossche bisdom totaal € 30 miljoen aan onderhoud voor de komende jaren. Ook bij de PKN hebben enkele grotere kerken een restauratieachterstand. Financiering is een probleem, want er is geen structureel budget meer bij het rijk voor grote restauraties. Binnen de onderhoudsregeling van het rijk (de BRIM) is per zes jaar een subsidie mogelijk van 50% van de onderhoudskosten. Dat betekent dat de eigenaar 50% zelf moet opbrengen. Bisdommen onderzoeken wel of ze als professionele organisatie voor monumentenbehoud erkend kunnen worden. Daarbij is het knelpunt dat ze volgens het kadaster geen eigenaar van de kerken zijn, want dat is de parochie. De bouwbu-reaus zijn wel in hoge mate geprofessionaliseerd.

3. De gevolgen van kerksluiting

De sluiting van kerken heeft zowel gevolgen op sociaal en economisch terrein als op het terrein van cultureel erfgoed. In de volgende paragrafen gaan we kort in op deze gevolgen.

3.1 De sociale gevolgen van kerksluiting

De afgelopen decennia heeft de ontkerkelijking in Nederland, maar zeer zeker ook in Brabant, zich in snel tempo doorgezet waardoor kerksluitingen onvermijdelijk zijn. De cijfers uit het vorige hoofdstuk over de voorgenomen kerksluitingen in Brabant illustreren deze ontwikkeling. Mede om deze reden is in de afgelopen jaren in alle bisdommen gewerkt aan samenwerking en fusies van parochies. De dreigende kerksluitingen ontmoeten aan de ene kant begrip, maar gaan tegelijkertijd gepaard met heftige emoties en roepen in het verlengde daarvan ook (veel) weerstand op. Dit speelt zeer zeker in kleinere plattelandsgemeenten. Zo deed Wim van Lith, de toenmalige voorzitter van de Vereniging Kleine Kernen Noord-Brabant (VKKNB), in juni 2012 een dringende en emotionele oproep aan bisschop Hurkmans om de herindeling van parochies en de mogelijke kerksluitingen in dat kader niet te snel en te rigoureuus te laten verlopen. Hij doelde daarmee met name op de gevolgen voor de sociale cohesie en de leefbaarheid in de kleine dorpsgemeenschappen. In de Kleine Kernenkrant van september 2012 wees Van Lith nogmaals op het belang van de eigen identiteit van een dorp als bindmiddel tussen dorpsbewoners. Een identiteit die in verleden en heden immers nadrukkelijk verbonden is met de rol van de kerk in de lokale gemeenschap. Kerken zijn gefinancierd en vaak zelfs met eigen handen gebouwd door de dorpsbewoners. De pastoors en kapelaans werden onderhouden en gevoed door de parochianen. Streekromans als ‘Dorp aan de rivier’ van Antoon Coolen en ‘Mijn kinderen eten turf’ van Toon Kortooms beschrijven op beeldende wijze het leven in de dorpen, de onderlinge verhoudingen en de centrale rol die de kerk en mijnheer pastoor en de kapelaan in het dagelijkse leven spelen. Ook vandaag de dag, zo betoogt van Lith, is de kerk nog steeds het centrale punt van de dorpsgemeenschap van waaruit dorpsbewoners elkaar helpen. Met de fusies van parochies en het sluiten van kerken worden essentiële structuren afgebroken zonder dat er iets voor in de plaats komt. De hartenkreet van Van Lith is een maatschappelijk signaal dat de betekenis van kerkgebouwen voor kleine plattelandskernen verder reikt dan de puur religieuze functie. Kerksluiting, hergebruik of sloop hebben aldus mogelijk grotere sociale gevolgen dan uitsluitend voor de betrokken kerkleden. De betekenis van een kerkgebouw is natuurlijk op de eerste plaats religieus. In het verlengde van deze religieuze functie is er echter een sociale functie. Immers, religie is een belangrijke bron van zogeheten ‘sociaal kapitaal’. Sociaal kapitaal verwijst naar sociale relaties en netwerken tussen mensen, die een positieve invloed hebben op het onderlinge vertrouwen en die de saamhorigheid en participatie binnen een sociale gemeenschap bevorderen. Religieuze organisaties spelen dus niet alleen een rol in de geloofsbeleving van mensen, ze hebben vaak ook een bredere betekenis. Deze betekenis heeft betrekking op de integratie in de samenleving, de wijze waarop en de mate waarin mensen met elkaar verbonden zijn (Van de Donk, Jokers & Plum, 2006). Kerkelijk actieve mensen geven vaker en ruimhartiger aan goede doelen, ook als die een seculier karakter hebben, leggen sterker de nadruk op prosociale waarden in de opvoeding en zijn vaker aangesloten bij ideële organisaties. Ze doen vaker aan vrijwilligerswerk (de Hart, 2009). Onderzoek van het SCP (2006) naar vrijwilligerswerk en kerkelijke betrokkenheid laat zien dat regelmatige kerkgangers, vooral de protestantse, sterk oververtegenwoordigd zijn in vrijwilligerswerk.

Tabel 4 Vrijwilligerswerk naar kerkelijke betrokkenheids, in 2006 (in % van de bevolking van 16 jaar en ouder)

	(%)	Regelmatig Vrijwilligerswerk ^b	Enig Vrijwilligerswerk ^c	Seculier Vrijwilligerswerk ^d
Buitenkerkelijken	(60)	19	40	39
Nominaal Katholiek	(10)	29	49	48
Kerks Katholiek	(8)	34	60	51
Nominaal PKN	(5)	27	47	46
Kerks PKN	(8)	48	66	52
Overig	(9)	31	48	41
Hele bevolking	(100)	25	45	42

Bron: SCP (CV'06): gewogen resultaten

- Kerkleden zijn nominaal (gaan minder dan een keer per maand naar de kerk) en zijn kerks (gaan vaker): de 'overigen' bestaan uit regelmatige kerkgangers die geen lid zijn (1%) en leden van andere groeperingen dan de RKK en de PKN.
- Verricht gemiddeld minstens een uur per week 'onbetaald werk' ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging.
- Doet 'onbetaald vrijwilligerswerk' voor een of meer van elf soorten verenigingen en organisaties.
- Idem, maar zonder vrijwilligerswerk voor godsdienstige of levensbeschouwelijke organisaties.

Voor een deel worden de verschillen verklaard door wat aangeduid zou kunnen worden als een moreel gebod voor actieve kerkgangers tot medemenselijkheid en bekommernis om de noodlijdenden. Daarnaast speelt een rol dat religieuze gemeenschappen normen van medemenselijkheid propageren die worden bekrachtigd in collectieve bijeenkomsten (bijvoorbeeld tijdens religieuze diensten). Door fysieke en sociale nabijheid ontstaat als het ware groepsdruk en er treden socialisatie-effecten op. Het kerkelijk leven is verbonden met sociale netwerken waarin gemakkelijk een beroep op de participanten gedaan kan worden om actief te worden ten bate van anderen of het grotere geheel (de Hart, 2009).

Sluiting van een kerkgebouw heeft tegen die achtergrond dan mogelijk nadelige effecten op de religieuze participatie en dus indirect een nadelig effect op de sociale cohesie. Voorts kent het kerkgebouw ook een duidelijke betekenis, met name ook voor niet- of randkerkelijken, als symbool voor de identiteit van een plattelandsgemeenschap. Dit zijn echter veronderstellingen. Wetenschappelijk onderbouwd inzicht in de betekenis van kerkgebouwen en in de mogelijke gevolgen van kerksluitingen is er niet. Het kan immers goed zijn dat bijvoorbeeld de betekenis van het kerkgebouw vooral geldt voor ouderen. De vraag is hoe algemeen geldend dit is, welke betekenissen er in het geding zijn, welke verschillen er zijn tussen bevolkingsgroepen, en bijvoorbeeld ook hoe dit samenhangt met het type gebruik van het kerkgebouw. Ook over het verschil tussen protestantse en katholieke kerkgebouwen bestaat onduidelijkheid.

Uit een recent verkennend onderzoek naar de mogelijkheden, kansen en bedreigingen voor samenwerking tussen kerken, moskeeën en gemeenten als gevolg van de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) blijkt dat de onderzochte gemeenten kerken hoofdzakelijk als gebedshuizen zien en daarom weinig aandacht hebben voor hun maatschappelijke activiteiten en in het verlengde daarvan voor het maatschappelijk rendement (Dautzenberg & Westerlaak 2007: 14, 19). En dat terwijl er duidelijk raakvlakken tussen kerken en overheid bestaan wat betreft de zorg voor de samenleving en vrijwilligerswerk. Het terrein van de maatschappelijke impact en het rendement van maatschappelijke activiteiten van religieuze

organisaties (vrijwilligerswerk) is nog relatief onontgonnen. In 2008 heeft de gemeente Rotterdam door het Kaski en het Nijmeegs Instituut voor Missiologie (NIM), beiden verbonden aan de Radboud Universiteit een groot onderzoek laten uitvoeren naar de mate waarin maatschappelijke activiteiten van christelijke geloofsgemeenschappen in Rotterdam een bijdrage leveren aan de sociale cohesie van de stad. Daarbij is zowel gekeken naar de aard van de activiteiten en het bereik ervan. Ook is een poging ondernomen om het maatschappelijk rendement te moneteriseren. Acht typen maatschappelijke activiteiten worden onderscheiden:

- pastorale zorg en diaconale hulpverlening (bijv. ziekenbezoek);
- maatschappelijke zorg en hulpverlening (bijv. inzamelen kleding);
- vorming (bijv. cursussen, taalles);
- jeugd- en jongerenwerk (bijv. jongerenkamp);
- religie- en cultuur (bijv. koorrepetities, organiseren bazaar);
- gemeenschapsvormende en recreatieve activiteiten (bijv. koffiebijeenkomst);
- interculturele en interreligieuze activiteiten (bijv. bijeenkomsten met andere godsdiensten);
- maatschappelijke voorlichting (bijv. over politiek, gezondheid).

Het onderzoek laat in de eerste plaats zien dat het om een groot aantal mensen gaat die vanuit de kerk vrijwilligerswerk verrichten en die vervolgens met hun grootschalige en laagdrempelige aanpak een zeer groot aantal mensen ook buiten de directe religieuze gemeenschap bereiken. Het moneteriseren van het maatschappelijk rendement van al deze activiteiten is gebeurd met behulp van de Maatschappelijk Rendement Monitor van de Stichting Oikos.² De activiteiten zoals die door het kerkelijke vrijwilligerswerk worden uitgevoerd zouden voor de stad Rotterdam leiden tot een jaarlijkse besparing van tussen de 110 en 133 miljoen euro op het terrein van maatschappelijke hulpverlening. (J.C Guerra, M. Glashouwer & J. Kregting, 2008). De resultaten van het Rotterdamse onderzoek hebben, zoals te verwachten was, het nodige stof doen opwaaien. Uiteraard kunnen de nodige kanttekeningen gemaakt worden bij de uitgangspunten en berekeningswijzen, en uiteraard kunnen de Rotterdamse resultaten niet zondermeer naar Brabant worden vertaald, laat staan naar het schaalniveau van kleine kernen. Het interessante van de gekozen aanpak is echter dat het probeert een feitelijk inzicht te geven in de aard en omvang van kerkelijk vrijwilligerswerk en de impact die dit werk heeft breder in de samenleving buiten de directe kerkgemeenschap.

Omdat Brabant in de komende jaren met een groot aantal kerksluitingen geconfronteerd wordt en omdat in veel situaties wordt aangegeven dat kerksluitingen een aanslag betekenen op de sociale samenhang in kernen, dorpen en wijken, adviseren wij op meer systematische wijze, voorbij de emotie, aan fact finding te doen naar de relatie tussen kerk(sluiting) en sociale cohesie op lokaal niveau. De in Rotterdam gehanteerde methodiek biedt hiertoe, uiteraard in aangepaste vorm, zeker aanknopingspunten. Daarbij is nadrukkelijk ook aan de orde of met kerksluiting daadwerkelijk ook allerlei sociale activiteiten stoppen of dat ze vanuit een andere locatie, al dan niet in gewijzigde vorm, voortgezet worden.

² Deze methodiek is al eerder toegepast in onderzoek naar de rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag, zie Jaap van der Sar en Roos Visser (2006), *Gratis en waardevol*, Stichting Oikos en in J. van der Sar (2004), *Van Hartel* Onderzoek naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse Gemeente in Utrecht. Stichting Oikos, Utrecht.

3.2 De gevolgen van kerksluiting vanuit erfgoedperspectief

Vanuit cultuurhistorisch oogpunt is de waarde van veel kerken onomstreden. Vele hebben, zoals de cijfers uit tabel 2 laten zien inmiddels een status als Rijksmonument. Ze hebben met hun torens een stedenbouwkundige of landschappelijke betekenis en zijn iconen van onze provincie. Wies van Leeuwen schrijft in ‘De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant’: ‘Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering.’ ‘Onze dorpen en steden kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea, proto-musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur. [...] Ze hebben een sfeer en warmte die ons even in een andere wereld brengt, oproept tot hogere gedachten. Zonder de religieuze gebouwen en hun verhalen verliest de provincie Noord-Brabant een belangrijk deel van haar identiteit.’

Die betekenis heeft niet alleen betrekking op exterieur en silhouet, maar ook op het interieur. De ruimtelijke werking, de decoraties en de meubels spelen daarbij een grote rol. Glasramen, muurschilderingen, altaren en orgels zijn aard- en nagelvast en horen bij het gebouw. Er zijn ook beelden, schilderijen en losse meubelstukken die vanwege hun geschiedenis onlosmakelijk met de kerk zijn verbonden. Dan gaat het bijvoorbeeld om orgel en koorbanken in de Bredase Grote Kerk of om de barokke schilderijen en de renaissance preekstoel in de Bossche Sint Cathrien. Ook een kruisbeeld dat al eeuwen in de kerk hangt kan een grote waarde hebben. De combinatie van architectuur, schilderijen en meubilair maakt veel kerken tot een indrukwekkend totaalwerk, dat de geschiedenis van de Brabanderverhaalt. Voortgezet religieus gebruik of gebruik voor musea, concerten en congressen is de beste garantie voor behoud van gebouw en inventaris.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) onderscheidt in haar brochures over een toekomst voor kerken de volgende cultuurhistorische waarden:

I. Cultuurhistorische waarden

1. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal economische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en).
2. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling.
3. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en).
4. Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter.
5. Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II. Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek.
2. Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar.
3. Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp.

4. Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst.
5. Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur (onderdelen).

III. Situationele en ensemblewaarden

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex.
2.
 - a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
 - b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek.
3.
 - a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijk. context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie.
 - b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

IV. Gaafheid en herkenbaarheid

1. Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur.
2. Belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid.
3. Belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie.
4. Belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouwen/ of gebruiksfasen.
5. Belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.).
6. Belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V. Zeldzaamheid

- a. Belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht.
- b. Uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

Bij sloop gaan deze waarden volledig verloren. Bij voortgezet gebruik zonder ingrijpende aanpassingen blijven ze behouden. Afhankelijk van de aard van de herbestemming worden ze in meerdere of mindere mate aangetast. Bij een uitzonderlijk gaaf interieur met op elkaar afgestemde onderdelen of een kerkgebouw met een indrukwekkende historie heeft een dergelijke aanpassing gevolgen voor de samenhang. Veel stukken kunnen dan toch beter ter plaatse bewaard blijven. Lang niet alle vrijkomende interieuronderdelen kunnen een plaats vinden in een andere kerk of in een museum.

Overigens leert de praktijk dat een monumentenstatus niet alleen positieve effecten heeft en dat het verwerven van deze status, vaak het laatste redmiddel in de ogen van de emotioneel betrokkenen, soms zelfs contraproductief kan werken. De mogelijkheden tot herbestemming worden immers verkleind en sloop wordt goeddeels uitgesloten. Een monumentenaanwijzing vertroebelt de economische marktwaarde van het kerkgebouwen (Roeterdink e.a. 2008, Raats 2012). Daar komt nog bij dat voor de herbestemming allerlei dure oplossingen bedacht moeten worden. Een en ander is wel afhankelijk van een meer of minder soepele toepassing van regels bij vergunningverlening door de gemeenten.

3.3 Economische gevolgen van kerksluiting

Als mensen gevraagd wordt of ze een monument, een kerk, een fraai landschap of een natuurgebied in stand willen houden reageren ze daar meestal wel positief op. Anders wordt het als ze zelf moeten betalen voor de instandhouding van de kerk of het fraaie landschap. Een deel van dit probleem wordt veroorzaakt doordat kerken, kloosters en andere vormen van cultureel erfgoed gezien worden als collectieve goederen die niet op markten worden verhandeld. Hoewel ze wel en vaak zeer worden gewaardeerd hebben ze geen ‘marktwaarde’ en voor zover ze die wel hebben wordt die marktwaarde eerder gedrukt door de monumentenstatus dan bevorderd.³

De economische betekenis van kerken en andere vormen van religieus erfgoed schuilt onder meer in het feit dat ze een attractiewaarde hebben voor een grote groep recreanten. Allereerst zijn er de traditionele toeristen die kerken en kloosters bezoeken vanuit cultuurhistorisch oogpunt. Het gaat hierbij om een aanzienlijke groep. Zo geeft ca. 50% van de toeristen die een stedentrip maken aan dat ze religieuze gebouwen bezoeken. (LAGroup & Interarts, 2005, pag.28) Het gaat veelal om een vluchtig bezoek, maar gaat vaak ook gepaard met de koop van een souvenir of van het nuttigen van een hapje en een drankje in de directe omgeving. Janssen (2011) onderscheidt vier manieren waarop cultuurhistorie (zoals kerken) en landschap (economische) baten kunnen genereren. Baten die een positief effect hebben op het woon-, werk- en leefklimaat en daarmee bijdragen aan economische doelstellingen van stedelijke regio's op lange termijn. Cultuurhistorie en landschap, opgevat als omgevingsfactoren kunnen leiden tot:

- waardevermeerdering van vastgoed;
- het beïnvloeden van locatiebeslissingen en/of woonvoorkeuren van huishoudens;
- het stimuleren van toerisme en/of recreatie;
- het aantrekken van creatieve en/of culturele bedrijvigheid.

Vanuit dit perspectief wordt in de Agenda van Brabant dan ook een verband gelegd tussen enerzijds het versterken van het concurrerend vermogen van Brabant, het behoud van en de regionale identiteit en de bevordering van het innoverend en creatief vermogen van de Brabantse economie, en anderzijds het creëren van een aantrekkelijk woon- en vestigingsklimaat, waarin nadrukkelijk gewezen wordt op het belang van het behoud en de ontwikkeling van het cultureel erfgoed.

3 Wat het vraagstuk van marktwaarde van kerken en andere culturele erfgoederen betreft kan een vergelijking gemaakt worden met de zogenaamde ecosysteemdiensten. De natuur, het geheel van ecosystemen op aarde, levert de mens tal van baten op. Ze is niet alleen als productiefactor, maar ook als consumptiegoed van grote economische betekenis. Net als zoveel andere economische goederen is de natuur een schaars goed. Het is daarnaast ook een collectief goed. Consequentie is dat veel van de diensten die de natuur ons biedt geen prijs én ook geen eigenaar hebben. Het gevolg hiervan is vervolgens dat de betekenis en belang van deze diensten in de besluitvorming vaak onderschat en veronachtzaamd wordt. Zie o.a. John Dagevos e.a. (2012)

4. Het vraagstuk van de te sluiten kerken in een bredere context

4.1 Ontwikkeling in de tijd

De dreigende sluiting van een groot aantal kerken betekent dat deze gebouwen verspreid over Brabant niet meer voor de oorspronkelijke religieuze functie gebruikt gaan worden. De kerkgebouwen hebben veelal cultuur-historische betekenis (betiteld als erfgoed), vervullen in sommige gevallen een sociale functie (dragen bij aan de leefbaarheid van wijken en buurten, dorpen en kleine kernen) en ze hebben een economische functie. Er is immers in geïnvesteerd en sluiting zou kunnen leiden tot kapitaalvernietiging (ook kapitaal dat deels door de provincie is geïnvesteerd). Maar ook omdat het gebouw en de plek waar de gebouwen staan mogelijk alternatief gebruikt zouden kunnen worden (nieuwe bestemming, nieuwe gebruikers etc.).

Het is zinvol om het vraagstuk van de te sluiten kerken in een wat bredere context te plaatsen. De oratie 'De toekomst van het Verleden' van Joks Janssen (2012) biedt, zeker waar het de invalshoek van het erfgoed betreft, een aantal interessante aanknopingspunten. In de oratie wordt een beeld geschetst van de ontwikkeling in Nederland van het denken over en omgaan met cultureel erfgoed. Janssen laat zien dat er sprake is van een zekere fasering in de wijze waarop de ruimtelijke ordening en erfgoedzorg zich in institutionele zin tot elkaar én tot het verleden verhouden. In institutioneel opzicht treedt er, waar het gaat om de omgang met het verleden, een verschuiving op van particulier initiatief (vermaatschappelijking) naar overheidsbemoeienis (verstatelijking) naar economische marktwerking (vermarkting). In inhoudelijk opzicht, zo betoogt Janssen, is er sprake van een verschuiving van wat in wetenschappelijke termen een *logisch-positivistische* benadering genoemd zou kunnen worden, resulterend in een geobjectiveerde waardering, selectie en professionele omgang met erfgoed, naar een *sociaal-constructivistische*, waarbij er ruimte is voor emotie en betrokkenheid, andere culturele perspectieven, vormen van toe-eigening en waardering, herontwikkeling en aanpassing. Er is sprake, zo stelt Janssen, van een openbreking van het relatief gesloten systeem van professionele waardstelling en materiële fixatie. Het behouden van onroerend erfgoed heeft met het van Rijksweg gefinancierde Belvedere programma (1999-2009) een alternatieve strategie aangereikt gekregen. Een strategie die er op gericht was het erfgoed juist niet te musealiseren maar in maatschappelijke, functionele en economische roulatie te houden, dan wel het eerder monumentaal verklaarde erfgoed te 'revitaliseren'. In onderstaande tabel wordt de hierboven geschetste ontwikkeling in de tijd nog eens kort samengevat.

Tabel 5 De wederzijdse beïnvloeding van ruimtelijke ordening en erfgoedzorg

	Contrast	Contact	Connectie
Periode:	1950-1970	1970-1990	1990-2010
Focus:	Objectgericht	Gebiedsgericht	Ontwikkelingsgericht
Relatie erfgoed-RO:	Non-interventie	Beïnvloeding	Integratie
Erfgoed:	Sector	Factor	Vector
Regime:	Conservering	Aanpassing	Herontwikkeling

Bron: Janssen (2012).

4.2 Veranderende omstandigheden

Het hierboven beschreven ontwikkelingspad was nadrukkelijk gekoppeld aan een economie die groei vertoonde. Deze groei is echter niet langer vanzelfsprekend. Daarmee samenhangend zien we dat gebieds- en vastgoedontwikkeling zich in een diep dal bevinden. Geplande projecten worden in de ijskast gezet, nieuwe projecten worden niet opgestart. De hegemonie van de marktsector van de afgelopen twee decennia is als gevolg van de financieel economische crisis abrupt tot een einde gekomen. Maar er is meer aan de hand. Het groei-denken - en dan doelen we dus niet alleen op het economisch groei-denken - is ook aan herijking toe als gevolg van een vergrijzende en krimpende bevolking. Delen van Nederland en Brabant lijden onder demografische krimp of ze krijgen daar binnen afzienbare tijd mee te maken. Deze krimp zal naar verwachting gepaard gaan met zowel economische als maatschappelijke stagnatie: stijgende werkloosheid, waardevermindering van vastgoed en leegloop van met name kleine kernen en dorpen op het platteland. Voor zover er sprake is van groei zal die zich vooral concentreren in en rond de steden. De verschillen tussen krimp- en groeiregio's zullen sterk toenemen. Waar het gaat om de gebouwde omgeving zal de focus verschuiven van uitbreiding naar transformatie van de bestaande bouwvoorraad. Bijlage 2 geeft een overzicht van de verwachte groei en krimp in Brabant gedurende de periode 2011-2030.

Ook beleidsmatig is er sprake van zich wijzigende verhoudingen. De omvorming van het ruimtelijk beleid, die al met Nota Ruimte (2004) was ingezet, heeft zich onder invloed van de crisis in versneld tempo doorgezet. Terwijl in het nog niet zo verre verleden de rijksoverheid nog nadrukkelijk een actieve rol opeiste en speelde in de ruimtelijke inrichting van Nederland, worden en zijn inmiddels forse stappen gezet in de richting van een verdere decentralisatie van taken van de rijksoverheid op het terrein van zowel de ruimtelijke ordening als de erfgoedzorg. De regio's zijn zogezegd zelf aan zet.

De economische crisis heeft onder meer als consequentie, zo betoogt Janssen, dat het verdienmodel waarop veel herontwikkeling van erfgoed was gebaseerd niet meer (in die mate) werkt. Dit verdienmodel was gebaseerd op de aanname dat in het kader van gebiedsontwikkeling erfgoed bijdroeg aan waardevermeerdering. Immers erfgoed fungeerde als attractiefactor, oefende een aanzuigende werking uit op toeristen, bewoners, kenniswerkers etc. en leidde derhalve tot een groeiende vraag naar (commercieel) vastgoed en stijgende prijzen. Met de ingecalculeerde opbrengsten uit nieuwe functies en programma's, zoals wonen, werken en leisure, kon de herontwikkeling van erfgoed worden gefinancierd. Het tekort in de exploitatie zou vervolgens worden bijgepast door meeropbrengsten uit andere 'winstmakers'. De vanzelfsprekendheid van deze gedachtegang is anno nu volstrekt achterhaald gezien de dalende vastgoedprijzen en de grote leegstand van huizen, kantoren, bedrijfsgebouwen etc. Als er geen sprake meer is van economische waardevermeerdering of van een verdienmodel op basis waarvan de exploitatietekorten ten behoeve van erfgoedontwikkeling gedekt kunnen worden dan zullen de maatschappelijke opbrengsten, de maatschappelijke meerwaarde, groot moeten zijn wil de inzet van publieke middelen gerechtvaardigd kunnen worden.

De economische crisis leidt er bovendien toe dat de beschikbare middelen voor erfgoedbehoud teruglopen. Dit klemt des te meer omdat tegelijkertijd verwacht mag worden dat er in de komende jaren steeds meer erfgoed op de markt zal komen als gevolg van functieverlies. De vrijkomende kerken en kloosters in Brabant zijn hiervan slechts een illustratie. Daar komt – als we Rem Koolhaas mogen geloven – nog bij dat een groeiend deel van onze leefwereld tot

erfgoed gerekend moet gaan worden (Bockma, 2010). Naar de mening van Koolhaas groeit erfgoed uit tot de dominante metafoor voor het leven in de eenentwintigste eeuw als gevolg van het feit dat de tijdsperiode tussen het nu en het bewaarde, tussen het moment van bouwen en het verlenen van een monumentale status steeds korter gaat worden.

Een van de consequenties die dit alles met zich mee brengt is dat de concurrentie om de beschikbare middelen alleen maar zal toenemen. Dat vraagt van de verdelende instanties heldere criteria en een afwegingskader om te bepalen wat wel, waarom, in welke mate en onder welke condities voor financiële ondersteuning in aanmerking komt. Zo lang de financiële middelen ruim voorhanden waren hoefden er geen keuzes gemaakt te worden en konden ingrijpende cultuurpolitieke keuzes over sloop, behoud of herontwikkeling van erfgoed uit de weg gegaan worden. Deze tijd is echter voorbij.

4.3 Betrek de burger: kies voor een bottom up benadering

Tegen de achtergrond van de geschetste ontwikkelingen – afnemende budgetten, een haperende economische waardecreatiemotor, waardedaling van het vastgoed, toenemende en diverser aanbod van erfgoed, decentralisatie van bestuur waar het de ruimtelijke inrichting betreft, krimpende bevolkingsomvang op het platteland en in de periferie – zullen er scherpere keuzes gemaakt moeten worden met betrekking tot de vraag welk erfgoed ontwikkeld zal moeten worden. Dit zal ongetwijfeld leiden tot heftige debatten op lokaal en regionaal niveau waarbij deze zich, zo mag verwacht worden, minder zullen concentreren op artistieke en esthetische overwegingen maar meer op de verschillen in verwachting met betrekking tot de sociaal-culturele meerwaarde van het erfgoed. Het zal in het huidige tijdperk als overheid veel ingewikkelder zijn om voorbij te gaan aan de mondige burger. Deze zal nadrukkelijk zijn plek opeisen aan de onderhandelingstafel. Tegelijkertijd ligt daar wellicht ook de sleutel tot een deel van de oplossing. Immers burgers en ondernemers voelen zich betrokken bij hun omgeving, ontlenen aan die omgeving een deel van hun identiteit in een globaliserende wereld en zijn bereid om voor die instandhouding van die omgeving niet alleen financiële middelen in te zetten maar ook tijd, kennis en engagement. Het vraagt van de lokale en regionale overheid wel een andere houding jegens dergelijke burgerinitiatieven. Het gaat daarbij niet langer om burgerparticipatie op voorspraak van de overheid, maar om het actief faciliteren van het maatschappelijk initiatief, waarbij de overheid zich inspant om kleinschalige initiatieven en idealen tot wasdom te brengen samen met de initiatiefnemers. Voor de overheid betekent dit dat ze burgers moet benaderen als gedreven plannenmakers en beheerders die met hun idealen eigen belangen weten te koppelen aan algemene erfgoedwaarden. In dat kader past het experimenteren met nieuwe instrumenten (crowdfunding, erfgoedveilingen, erfgoedtrust, coöperaties, kenniswerkplaatsen, et cetera) die als doel hebben betrokkenen bij elkaar te brengen, netwerken te creëren en professionaliseren, kennis te delen en te vertalen naar actie voor erfgoedbehoud (Janssen & Beunen, 2011).

5. Een afwegingskader voor het maken van keuzes

In het voorgaande hebben we benadrukt dat de overheid zal moeten kiezen welke initiatieven tot erfgoedontwikkeling in het algemeen en tot behoud van leegkomende kerken in het bijzonder voor ondersteuning in aanmerking komen. Daarbij zou wat ons betreft het behoud van kerken een bijdrage moeten leveren aan wat we zouden willen omschrijven als de versterking van de ruimtelijke kwaliteit op lokaal en regionaal niveau, of anders geformuleerd: aan het realiseren van maatschappelijke meerwaarde. Daarbij vatten we ruimtelijke kwaliteit op zoals de VROMraad dat doet in haar verkenning over de ruimtelijke kwaliteit (2011). Ruimtelijke kwaliteit wordt in deze verkenning/dit advies niet versmald tot louter esthetische aspecten van de gebouwde omgeving (mooi) maar tot wat kort en bondig als goed wordt omschreven: functioneel, mooi én toekomstbestendig. Deze begrippen verwijzen naar de drie klassieke waarden van Vitruvius: gebruikswaarde (utilitas), belevingswaarde (venustas) en toekomstwaarde (firmitas). Hooimeijer, Kroon en Luttk (2001) hebben gebruikmakend van het onderscheid tussen gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde het begrip ruimtelijke kwaliteit verder uitgewerkt in een afwegingskader waarbij ze tegelijkertijd rekening houden met vier soorten belangen: economische, sociale, culturele en ecologische. De aanpak die Hooimeijer e.a. voor staan sluit nauw aan bij de wijze waarop Telos het begrip duurzame ontwikkeling heeft geoperationaliseerd (Dagevos & Zwanikken, 2004). In onderstaande tabel wordt dit nader uitgewerkt.

Tabel 6 Matrix Ruimtelijke Kwaliteit

	Economisch Belang	Sociaal belang	Ecologisch belang	Cultureel belang
Gebruikswaarde	Allocatie efficiëntie	Toegang	Externe veiligheid	Keuzevrijheid
	Bereikbaarheid	Eerlijke verdeling	Schoon milieu	Culturele verscheidenheid
	Stimulerende effecten	Inbreng	Water in balans	
	Gecombineerd gebruik	Keuzemogelijkheden	Ecologische structuur	
Belevingswaarde	Imago/uitstraling	Gelijkwaardigheid	Rust en ruimte	Eigenheid
	Aantrekkelijkheid	Verbondenheid	Schoonheid der natuur	Schoonheid der cultuur
		Sociale veiligheid	Gezonde leefomgeving	Contrastrijke omgeving
Toekomstwaarde	Stabiliteit en flexibiliteit	Iedereen aan boord	Ecologische voorraden	Erfgoed
	Agglomeratie	Sociaal draagvlak	Gezonde ecosystemen	Integratie
	Gebundelde aantrekkelijkheid			Culturele vernieuwing

Bron: Hooimeijer e.a. (2001), *Kwaliteit in meervoud; Conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik*. Habiforum, Gouda, 2001.

Het onderscheid, niet alleen naar de verschillende waarden, maar ook naar het belang is cruciaal. Immers bij het nadenken over de herbestemming van vrijkomende kerken zijn verschillende belangen in het geding (economische, sociale, culturele, ruimtelijke etc.) die ieder voor zich op evenwichtige wijze meegewogen moeten worden en die waar mogelijk met elkaar verbonden moeten worden. De VROMraad (2011) wijst in haar advies over ruimtelijke kwaliteit op het belang van de zogenaamde meekoppelende belangen. Door verschillende belangen aan elkaar te koppelen kan maatschappelijke meerwaarde en draagvlak worden gerealiseerd. Het succes van een ruimtelijke ingreep wordt steeds vaker afgemeten aan de mate waarin economische, sociaal-culturele én ecologische gebiedswaarden en belangen in een optimale balans zijn. Idealiter gaat het daarbij om meer dan het tegengaan of de compensatie van negatieve effecten van bijvoorbeeld het sluiten van een kerk. Het gaat er juist om te komen tot een maximale benutting van kansen via een optimale onderlinge versterking van gebiedswaarden. Hoe kan een (her)ontwikkelingsproces zo worden vormgegeven dat deelbelangen en -waarden elkaar maximaal versterken en negatieve effecten worden geminimaliseerd? De matrix Ruimtelijke Kwaliteit en de door Telos ontwikkelde PPPscan (zie www.pppscan.nl en Dagevos & Lamoen, 2009, zie ook bijlage 3 waarin de PPPscan in tabelvorm wordt gepresenteerd) kunnen behulpzaam zijn om in kaart te brengen welke belangen en waarden in een specifieke gemeente rondom de voorgenomen sluiting van een kerk in het geding zijn en welke kansen er liggen voor het leggen van kansrijke verbindingen en daarmee voor het versterken van de lokale ruimtelijke kwaliteit. De geschetste aanpak is onder andere toegepast in het project Nieuwe Markten in het Brabantse Land dat Telos samen met een aantal partners heeft uitgevoerd voor Agro & Co. Daarin is onder andere ook gekeken naar de wijze waarop het religieus en cultureel erfgoed in combinatie met de landschappelijke kwaliteiten van Brabant (bossen, vennen, stuifduinen) zou kunnen leiden een economie van verdieping en bezinning, prozaïsch aangeduid als 'Bossen van Bezinning' (zie voor een beschrijving van de aanpak bijlage 4).

6. De rol van de provincie

6.1 Een beschouwing over de rol van de provincie

De vraag die in dit advies beantwoord moet worden is:

Welke rol moet de provincie Noord-Brabant spelen in het proces van herbestemming van vrijkomende kerken?

Voor het beantwoorden van deze vraag zijn drie invalshoeken relevant:

- I. Het debat over de kerntaken van provincies, zoals verwoord in het advies van de commissie Lodders.
- II. De ambitie en visie op de middellange termijn ontwikkeling van Brabant, zoals verwoord in de Agenda van Brabant.
- III. Het provinciale bestuursakkoord ‘Tien voor Brabant’.

Ad I. Kerntakendiscussie

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft in 2007 de ‘Gemengde commissie decentralisatievoorstellen provincies’ ingesteld die onder leiding stond van mevrouw mr. P.C. Lodders-Elfferich. De commissie had tot taak concrete decentralisatievoorstellen voor provincies te inventariseren op de beleidsterreinen van de ministeries van VROM, V&W, EZ, LNV en OCW waarbij de samenhang tussen beleidsruimte en financiële verantwoordelijkheid nadrukkelijk punt van aandacht was. In haar advies ‘Ruimte, Regie en Rekenschap’ (2008) komt de commissie tot de conclusie dat de provincies de bestuurslaag vormen die de volle verantwoordelijkheid moet krijgen en nemen voor het bovenlokale en regionale ruimtelijk economisch beleid, inclusief cultuur of te wel het regionale omgevingsbeleid. Zorg en welzijn zijn in de opvatting van de commissie Lodders primair taken voor gemeenten. *‘Het sociale beleid behoort niet tot het provinciale basistakenpakket. De uitvoering van taken op dit terrein geschiedt primair door gemeenten. Alleen in overleg met gemeenten en ingebed in een integrale aanpak van vraagstukken ligt hier een taak voor provincies, vooral vanuit de rol van gebiedsregisseur bij het aanbrengen van samenhang en het leggen van verbindingen tussen de provincies en sociaal-culturele infrastructuur (tussen omgevings- en sociale kwaliteiten)’*, aldus de commissie Lodders.

Zoals we al eerder betoogden heeft de problematiek van kerksluiting verschillende dimensies:

- een sociale dimensie in het bijzonder op het terrein van leefbaarheid;
- een cultureel erfgoed dimensie doordat kerken een monumentenstatus bezitten, maar ook doordat ze een onderdeel vormen van cultuurhistorisch waardevolle landschappen;
- een economische dimensie, waarbij het vooral gaat over de bijdrage die kerken (onder meer als cultureel erfgoed) leveren aan de kwaliteit van het woon- en vestigingsklimaat.

Redenerend vanuit de opvattingen van de commissie Lodders liggen er met name aangrijpingspunten voor provinciaal handelen op het terrein van het cultureel erfgoed en op het terrein van het woon- en vestigingsklimaat als onderdeel van een meer algemeen ruimtelijk-economisch beleid. Voor de sociale dimensie van de sluitingsproblematiek ligt er in eerste instantie geen aangrijpingspunt. Gemeenten zijn hier eerst aan zet. Wel geeft de schaalomvang van het probleem aanleiding om de vraag te stellen of hier toch geen sprake is van een bovenlokaal probleem. We zijn geneigd deze vraag bevestigend te beantwoorden,

waarmee overigens niet gezegd is dat de provincie meteen met concrete maatregelen zou moeten nemen. Gemeenten zijn zoals Ladders aangeeft, het eerst aan zet. De rol van de provincie zou er vooral in moeten bestaan in het ondersteunen van gemeenten met informatie en advies.

Ad II. Agenda van Brabant

In de Agenda van Brabant spreekt de provincie Noord-Brabant de ambitie uit om tot de Europese top van innovatie- en kennisregio's te blijven behoren. Passend bij haar taken op het gebied van ruimte, economie en cultuur concentreert de provincie zich op het vestigings- en leefklimaat van Brabant⁴. Vanuit dit perspectief wordt, zoals we in hoofdstuk 3 al opmerkten, in de Agenda van Brabant dan ook een verband gelegd tussen enerzijds het versterken van het concurrerend vermogen van Brabant, het behoud van en de regionale identiteit en de bevordering van het innoverend en creatief vermogen van de Brabantse economie en anderzijds het creëren van een aantrekkelijk woon- en vestigingsklimaat, waarin nadrukkelijk gewezen wordt op het belang van het behoud en de ontwikkeling van het cultureel erfgoed.

Ook vanuit de Agenda van Brabant benadering kan vastgesteld worden dat er zeker aangrijpingspunten zijn voor een provinciale rol op het terrein van cultureel erfgoed en het meer woon- en vestigingsklimaat in meer algemene zin. Wat betreft de leefbaarheidsproblematiek liggen er aanknopingspunten in de Agenda, daar waar de provincie aangeeft dat de vitaliteit van het platteland een belangrijk onderwerp voor haar is. Massale sluiting van kerken op het platteland zou kunnen leiden tot aantasting van het sociale weefsel op het platteland en daarmee een bedreiging kunnen vormen voor de gewenste vitaliteit.

Ad III. Bestuursakkoord 'Tien10 voor Brabant'

Het bestuursakkoord 'Tien voor Brabant 2011-2015' bouwt voort op de visie zoals neergelegd in de Agenda van Brabant. Het bestuursakkoord benadrukt nog eens de betekenis van cultuurhistorische complexen voor de identiteit van de provincie en voor het leef- en vestigingsklimaat van Brabant. Daarnaast geeft het aan dat de provincie bij de ontwikkeling van sociaal beleid meer aandacht zal geven aan (de gevolgen van) demografische ontwikkelingen. Daarmee komt de leefbaarheidskwestie op indirecte wijze aan de orde. Immers in die gemeenten waar sprake zal zijn van demografische krimp zal de leefbaarheid van de gemeente zondermeer een belangrijk onderwerp van de politieke en maatschappelijke agenda zijn. De levensvatbaarheid van de plaatselijke kerk(en) zal, zo mag verwacht worden, verder afnemen. Immers minder (oudere) bewoners betekent minder potentiële kerkgangers, betekent minder inkomsten etc. Met het verdwijnen van de kerk als middelpunt van het sociale weefsel komt de leefbaarheid, die als gevolg van de bevolkingsafname al onder druk komt te staan, naar verwachting nog verder onder druk te staan.

Met betrekking tot de rol van de provincie in relatie tot de kerk als cultureel erfgoed en haar meer algemene bijdrage aan de versterking en instandhouding van het leef- en werkklimaat in Brabant kan samenvattend vastgesteld worden dat de drie onderscheiden invalshoeken ruimte bieden voor een expliciete provinciale rol. Leefbaarheid is echter geen expliciete invalshoek in dit verband. Daarvoor dragen gemeenten in eerste instantie de primaire

4 Agenda van Brabant

verantwoordelijkheid. Wel liggen er aanknopingspunten waar de provincie in de Agenda van Brabant aangeeft zich verantwoordelijk te voelen voor een vitaal platteland in combinatie met de grootschaligheid van de sluitingsproblematiek, waardoor een en ander een bovenlokaal karakter krijgt.

Wethouder Mathijssen⁵ trekt hier een parallel met de rol die de provincie speelt in het kader van het groen in de provincie bijvoorbeeld. Hij noemt als voorbeelden de rol ten aanzien van bescherming van het landschap en de aanleg van ecologische verbindingszones. Gelet op de omvang van de problematiek van de kerken de komende jaren en de impact die dat zal hebben verwacht hij een vergelijkbare betrokkenheid, zeker daar waar het sluitingen in kleine kernen betreft.

6.2 Mogelijke rollen voor de provincie

De provincie kan verschillende rollen aannemen om uitvoering en inhoud te geven aan de in het voorgaande onderscheiden taken. Daarbij is het tevens van belang onderscheid te maken tussen het bovenlokale niveau (waar de provincie eerder een rol te spelen heeft) en het lokale niveau (waar het primaat ligt bij de gemeente).

1. Rol van *regisseur* als het gaat om creëren van oplossingen die liggen op een bovenlokaal niveau;
2. Rol van *hub* in een netwerk van partijen die met elkaar de oplossing moeten creëren;
3. Rol van *adviseur*/deskundige bovenlokaal
4. Rol van *adviseur*/deskundige lokaal;
5. Rol van *financier*.

In onderstaande tabel worden de verschillende rollen die de provincie kan spelen kort genoemd waarbij een onderscheid gemaakt wordt naar het lokale en bovenlokale niveau.

Tabel 7 Provinciale rollen met betrekking tot kerksluitingskwesties naar schaalniveau

	Bovenlokaal	Lokaal
Regisseur	Regisseren van oplossingen die op bovenlokaal niveau liggen (1).	
Hub	Provinciale medewerkers nemen vanuit hun rol posities in netwerken in. Ze ontmoeten actoren met problemen en oplossingen. Slim schakelen en verbanden leggen kan bijdragen aan oplossingen (2).	
Adviseur	Informereren en adviseren van spelers in veld op de problematiek generiek (3).	Adviseren op onderwerpen gerelateerd aan provinciale rol (4).
Financier		Co-financier mits voldaan aan randvoorwaarden (5).

De rollen worden hieronder verder uitgewerkt en besproken aan de hand van een aantal voorbeelden. Vooraf willen wij opmerken, in lijn met wat we daarover in de hoofdstukken 4 en 5 reeds hebben opgemerkt, dat er naar onze mening drie voorwaarden zijn waaraan voldaan moet zijn wil de provincie een bijdrage leveren aan een lokaal initiatief (i.c. inhoud geven aan de rollen 4 en 5):

- A. Het initiatief komt voort vanuit de lokale samenleving; het gaat met andere woorden om een bottom up ontwikkeld en gedragen initiatief.

⁵ Wethouder in Sint-Michielsgestel, één van de actoren geïnterviewd voor deze verkenning (zie bijlage 1)

- B. De continuïteit van de voorgestane herontwikkeling of herbestemming is gegarandeerd voor een langere periode, dat geldt zowel het beheer als onderhoud.
- C. Het initiatief is gebaseerd op honoreren van meerdere belangen: economisch, sociaal, ecologisch en cultureel.

6.3 De regisseur van bovenlokale oplossingen (rol 1)

Sommige oplossingen kunnen alleen gecreëerd worden door een opschaling van de problematiek. Grote partijen op de vastgoedmarkt kunnen flexibeler opereren doordat zij onrendabele investeringen in het ene project kunnen compenseren met winsten in een ander project. Verevening of pooling kan een oplossing bieden, in situaties waarbij de positieve resultaten van het ene kerkproject kunnen worden gebruikt om de negatieve resultaten van een ander kerkproject te compenseren. Voor een dergelijk systematiek is een bovenlokale partij zoals bijvoorbeeld een provincie nodig.

Aan de hand van drie praktijkvoorbeelden laten we zien hoe een en ander werkt. Het gaat om het 'kerkencluster Alkmaar', de zogenaamde 'Arnhemse methode' en het ontwikkelen van een regionale 'kerkenvisie'.

Kerkencluster Alkmaar door het bisdom Haarlem-Amsterdam

Een mooi voorbeeld hoe de opschaling van de sluitingsproblematiek positief uitwerkt betreft de door het bisdom Haarlem-Amsterdam gebruikte clusterbenadering voor de aanpak van de vier kerken in Alkmaar: de St. Laurentius, de Don Bosco, de H. Pius X en de H. Joseph. Binnen de clustergewijze aanpak moet voor het totaal van de kerkgebouwen een financieel gezonde toekomst worden behaald. Verkoop van de ene kerk kan de redding betekenen voor de andere kerk(en), omdat zo immers middelen vrijkomen die gebruikt kunnen worden voor investeringen en toekomstige exploitatie, waaronder onderhoud. Een sterke katalysator inde clusteraanpak in Alkmaar was de niet-monumentale Don Bosco. Deze kon tegen een marktconforme prijs worden verkocht. Daarnaast werd met de verkoop van de H. Pius X een acceptabele opbrengst behaald. Dit kon gebeuren doordat de verkoopprijs gerelateerd werd aan de waarde van de grond als op de locatie van de H. Pius X de nieuwbouw van een hospice gerealiseerd zou kunnen worden (de zogenoemde residuele grondwaarde). De financiering van het gehele project werd tot slot gerealiseerd door de opbrengstprognose van de pastorie van de H. Joseph, die op termijn kon worden verkocht.

De Arnhemse methode

Ook bij 'de Arnhemse methode' is de kerkenproblematiek clustergewijs aangepakt. In Arnhem heeft het kerkbestuur met de parochianen, de gemeente, de provincie Gelderland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) samengewerkt aan de vervreemding van vijf kerken en zeven andere gebouwen. Dat gebeurde op basis van een business model van de parochie. Aan de hand daarvan is bepaald welke kerken zouden moeten sluiten. De afstoting van de overtollige gebouwen, waarbij een beleidsplan, procesmonitoring en procesintegratie een belangrijke rol gespeeld hebben, gebeurde integraal langs vier proceslijnen: kerkrechtelijk & pastoraal proces, publiek & publiek proces, communicatielijn en een verkoop- en aanbestedingslijn. Deze aanpak is succesvol gebleken voor de situatie in Arnhem.

Kerken visie

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert te werken met een zogeheten kerkenvisie. De kerkenvisie geeft antwoord op vragen als:

- Welke kerken kunnen hun religieuze functie behouden?
- Welke kerkgemeenten of parochies worden samengevoegd in één kerkgebouw?
- Welke kerken krijgen een nieuwe bestemming?
- Welke kerken worden eventueel gesloopt?

Een kerkenvisie maakt het mogelijk om op langere termijn te anticiperen op een situatie die mogelijk zal gaan ontstaan. Met behulp van een dergelijke visie wordt het mogelijk om herbestemming van kerken te koppelen aan de ontwikkeling van de directe omgeving of zelfs een wijk. Kerkenvisies op gemeentelijk niveau kunnen worden vastgelegd in een gemeentelijke structuurvisie en/of in een bestemmingsplan, conform de Wet ruimtelijke ordening (Wro). Er zijn voorbeelden van kerkenvisies op zowel gemeentelijk als provinciaal niveau. Zo heeft de gemeente Bergen op Zoom via een kerkenvisie onderzocht of er voor de vele grote rooms-katholieke kerken die met leegstand werden bedreigd, een nieuwe functie gevonden kon worden. De provincie Friesland heeft in 2009 de bouwkundige en functionele situatie van de ca. 770 Friese kerken in kaart gebracht en op basis daarvan een aanpak ontwikkeld.

Deze voorbeelden zijn een illustratie hoe een regierol op bovenlokaal niveau ingevuld kan worden. Om deze regierol voor Brabant inhoudelijk verder uit te werken kan geput worden uit de ervaringen die zijn opgedaan tijdens de Reconstructie van het platteland met gebiedscoördinatoren, gebiedsmakelaars en streekmanagers.

Wethouder Mathijssen geeft aan dat de provincie op de bovenlokale problematiek een belangrijke waarde kan leveren: *‘Alleen de provincie en de beide bisdommen hebben overzicht over de totale problematiek. Zij kunnen gezamenlijk een helicopterview maken. Het is onmogelijk alle kerken te behouden dus er moeten keuzes gemaakt worden. Een totaal overzicht van de problematiek is daarbij van belang.’*

6.4 Rol van de hub (rol 2)

Sociale netwerken zijn van groot belang voor de verdere herontwikkeling van met sluiting bedreigde kerken. Dergelijke netwerken ontwikkelen zich niet op een logische symmetrische wijze. Belangrijk in het functioneren van een sociaal netwerk zijn de centrale knooppunten in dit netwerk. Ze worden ook wel hubs of nodes genoemd. Bekijken we de provincie door de bril van sociale netwerken dan is het een cluster van actoren dat op diverse plaatsen in het netwerk actief is. Omdat een deel van deze actoren zich bezighoudt met de thematiek van de herbestemming van kerken verdicht het netwerk zich vanzelf rond dit thema. Veel lijntjes komen er bij elkaar. Dit fenomeen doet zich voor ongeacht het feit of er actief op gestuurd wordt of niet. De vorming van een netwerk is niet te sturen in de traditionele zin: ontwerp het netwerk en bouw het dan conform ontwerp. Wel kunnen activiteiten ondernomen of gefaciliteerd worden die de vorming van een knooppunt (hub) versterken. Het knooppunt kan een belangrijke rol spelen in het bij elkaar brengen van actoren die bewust of onbewust op zoek zijn naar elkaar. Bovendien kan de waarde van het knooppunt vergroot worden door meer kennis en informatie rond de hub te verzamelen en te ontsluiten. Overigens hoeft het knooppunt niet

per se binnen de provincie te liggen. Men kan er ook voor kiezen een ander knooppunt te versterken. Om de rol van knooppunt in deze context goed te kunnen vervullen is het ook, of misschien wel vooral, belangrijk dat het knooppunt relaties legt tussen redelijk geïsoleerde netwerken.

De geïnterviewde wethouder benoemde ook de waarde van de relatie van de provincie met de beide bisdommen en rijkspartijen als het gaat om het bieden van lokale oplossingen.

6.5 Rol van bovenlokale adviseur (rol 3)

Het adviseren van partijen en hen van relevante informatie voorzien bij bovenlokale vraagstukken. Advisering en informatieverstrekking kunnen gaan over tal van onderwerpen en zijn gericht op vele actoren van verschillend pluimage. Als voorbeeld kan het Nationaal Programma Herbesteding dienen. Een team van zes medewerkers van de RCE werkt aan de herbesteding. Het staat partijen in Nederland bij met advies en kennis op het gebied van herbesteding. Het maakt brochures over herbesteding, organiseert bijeenkomsten om herbesteding op de agenda te houden en kennis er over te verspreiden. Het moge duidelijk zijn dat de rol van bovenlokale adviseur nauw verbonden is met die van knooppunt.

6.6 Rol van lokaal adviseur (rol 5)

Vanzelfsprekend komt het ook voor dat men in een lokale situatie behoefte heeft aan advies en hiervoor aanklopt bij de provincie. Uitgangspunt hierbij is dat het proces geïnitieerd wordt vanuit een lokale gemeenschap en dus ook met de gemeente als overheidspartij wordt opgepakt. Maar het kan voorkomen (zeker als het gaat om een complexe herontwikkelingsvraag in een kleine landelijke gemeente) dat de complexiteit van de vraagstelling de inhoudelijke deskundigheid van het lokale gemeentelijk apparaat overstijgt. Op zo'n moment zou het goed zijn om terug te kunnen vallen op een externe kennisbron. De provincie zou gezien haar deskundigheid op tal van terreinen – RO, monumenten kennis, subsidieregelingen, etc. – een dergelijke rol prima kunnen vervullen, analoog aan de wijze waarop de Brabantse Herstructureringsmaatschappij (BHB) met bedrijventerreinen omgaat. De BHB is niet alleen procesregisseur voor de herontwikkeling van verouderde bedrijventerreinen, participeert financieel, maar is tevens kenniscentrum.

6.7 Cofinancier (rol 4)

De provincie heeft ruime ervaring als financier van erfgoed zoals kerken. Dat doet zij zowel als subsidieverstrekker als vanuit het ontwikkelbedrijf in de vorm van bijvoorbeeld investeringen en leningen. In bijlage 5 is een overzicht opgenomen van de huidige subsidies waar eigenaren van kerken een beroep op kunnen doen. In Noord-Brabant bestaan op dit moment geen specifieke subsidieregelingen voor instandhouding van monumenten in het algemeen. Wel is in maart 2012 besloten ca. 3 miljoen euro per jaar aan rijks- en provinciale middelen in te zetten voor het restaureren van molens en herbesteden van kerken. Dit geld is nog steeds beschikbaar. Voor gemeentelijke monumenten bestaat het Cultuurfonds voor Monumenten Noord-Brabant bij het Nationaal Restauratie Fonds (NRF). Dit fonds is op dit moment vrijwel uitgeput. Tabel 2 in hoofdstuk 2 geeft een overzicht van door de provincie verstrekte subsidies aan kerken sinds 2006.

Vanuit het investeringsprogramma grote erfgoedcomplexen investeert de provincie in grote erfgoedcomplexen. In dit programma richt men zich op de zogeheten iconen van Brabant. De iconische waarde voor de hele provincie vormt de legitimatie voor een investering uit de Essent gelden. Kerken worden niet tot deze complexen gerekend.

Een alternatief voor een investering is het verstrekken van een lening onder specifieke voorwaarden. Ook dit gebeurt vanuit het provinciale ontwikkelbedrijf. Voorbeelden van reeds toegepaste leningsconstructies zijn de laagrentende restauratiefonds hypotheek of de cultuurfonds hypotheek (zie ook bijlage 5). Aan leningen kunnen voorwaarden gekoppeld worden. Deze voorwaarden kunnen betrekking hebben op de doelen die gerealiseerd moeten worden met de inzet van de lening alsook op de wijze waarop de lening terugbetaald moet worden bij eventuele (tussentijdse) vervreemding.

Financiering, of dat nu gebeurt in de vorm van een lening of een subsidie, is een middel om in te zetten op lokaal niveau. Het beschikbare geld zou benut moeten worden voor:

1. financieren van pilotprojecten die een voorbeeld rol kunnen gaan vervullen en,
2. wind- en waterdicht houden van (monumentale) kerken die 'in de mottenballen' worden gehouden (zie ook hoofdstuk 7).

In relatie tot de rol van financier willen we nog wijzen op het voorbeeld van de Cajas in Spanje. Deze spaarbanken zijn verplicht een deel van hun winst te investeren in zogeheten 'obrassociales', hetgeen letterlijk sociale werken betekent. (Een vergelijkbare constructie geldt voor Italiaanse coöperaties; de tijd was echter te beperkt om dit nader te onderzoeken). Dit voorbeeld is interessant vanwege de gedachte om geld met een lange tijdshorizon (zoals spaargeld en pensioenen) te investeren in projecten die gericht zijn op de realisatie van maatschappelijke doelen. Het ABP bijvoorbeeld mocht tot enkele jaren geleden alleen investeren in projecten die de verdien capaciteit van de omgeving van de verzekerde in stand hielden dan wel versterkten. Deze filosofie heeft men losgelaten. Met de financiële crisis is duidelijk geworden dat er iets mis is met de wijze waarop onze pensioengelden geïnvesteerd worden. Er lopen tal van initiatieven die een koppeling willen maken tussen 'lang geld' en maatschappelijke doelen. In zijn algemeenheid gaat het om leggen van een koppeling van financieel en maatschappelijk rendement. Vaak wordt deze koppeling vertaald in de eis dat fondsen waaruit deze projecten/initiatieven worden gefinancierd, revolverend moeten zijn. Waarmee bedoeld wordt dat de Return on Investment dusdanig moet zijn dat de omvang van het fonds voor inflatie gecorrigeerd in stand moet worden gehouden. Deze wijze van denken wordt door de provincie Noord-Brabant omarmd en speelt onder andere een rol bij de fondsvoorstellen voor de tweede tranche van de investeringsagenda.

6.8 Conclusie

Zoals aan het slot van paragraaf 6.1 al aangegeven kan de provincie een expliciete rol spelen waar het gaat om haar rol in relatie tot het kerkgebouw als cultureel erfgoed en tot de meer generieke bijdrage aan de versterking en instandhouding van het leef- en werkklimaat in Brabant. Dat geldt in onze ogen niet voor een expliciete leefbaarheidsinsteek. Daarvoor dragen gemeenten in eerste instantie de primaire verantwoordelijkheid. Wel liggen er aanknopingspunten waar de provincie in de Agenda van Brabant aangeeft zich verantwoordelijk te voelen voor een vitaal platteland in combinatie met de grootschaligheid van de sluitingsproblematiek, waardoor een en ander een bovenlokaal karakter krijgt.

Wat betreft de invulling van de provinciale rol zou vooral ingezet moeten worden op bovenlokaal niveau als dit bijdraagt aan oplossingen die lokaal niet gevonden kunnen worden. Als een 'onafhankelijk' regisseur van een bovenlokaal proces. Daarnaast zou de provincie ook op lokaal niveau een rol kunnen spelen door het ondersteunen van experimenten, vanuit de gedachte daarmee innovatieve voorbeelden en oplossingen te creëren die anderen kunnen inspireren. Ondersteuning kan dan zowel in termen van kennis en advies als door financiering (niet zijnde investeringen). Ook zou de provincie een lokaal rol moeten spelen voor kerken die tijdelijk geen functie hebben (de mottenballenvariant).

7. 'Herbestemming van kerken'

Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 ontstaat de problematiek van kerksluiting onder andere door exploitatieproblemen van het vastgoed. De kerkeigenaar is niet langer in staat om met de inkomsten de kosten te betalen. Een kerkgebouw in zijn oorspronkelijke functie ontvangt inkomsten uit het gebruik van het gebouw voor de eredienst. De parochianen betalen via hun kerkbijdrage aan de parochie voor het gebruik van de kerk. Andere inkomsten zijn inkomsten uit vieringen zoals doop, bruiloft en begrafenisplechtigheden. Ook worden schenkingen gedaan. In sommige gevallen heeft een parochie nog ander onroerend goed (variërend van een begraafplaats tot een sportpark) waar men inkomsten uithaalt. Een parochie mag maar een deel van de inkomsten aanwenden voor het gebouw. Andere kosten moeten immers ook betaald worden.

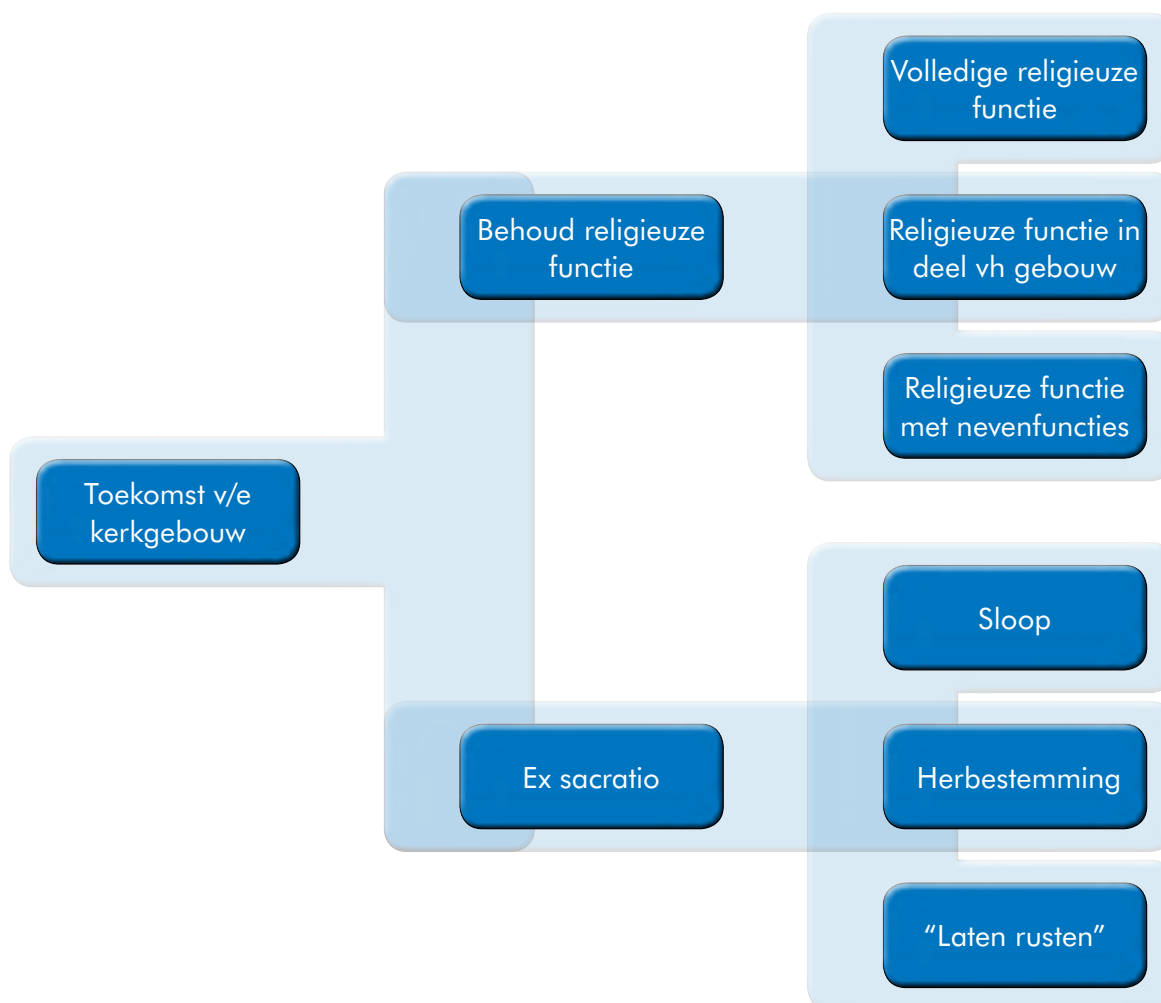
De kosten van een kerkgebouw kunnen verdeeld worden in investeringskosten en exploitatiekosten. Bij investeringskosten gaat het om de kosten van de initiële investering in een vastgoed. Bij de meeste kerken zijn deze initiële investeringen inmiddels afgeschreven. Maar investeringen in groot onderhoud en soms uitbreidingen aan het kerkgebouw zijn ook noodzakelijk. Bij uitbreidingsinvesteringen kan het gaan om bijgebouwen, maar ook om maatregelen die voortkomen uit eisen van de brandweer. Het kan daarbij gaan om aanzienlijke investeringen. Een parochie financiert dergelijke investeringen onder andere door hiervoor te reserveren voor de toekomst of door het aangaan van een lening (al dan niet gecombineerd met andere, derde geldstromen). Zowel in geval van reserveringen als van het aangaan van een lening is er een kostenpost die jaarlijks op de begroting terugkomt.

Naast investeringskosten heeft een kerk exploitatiekosten. Een aantal kosten is vast (OZB, gemeentelijke heffingen, verzekeringen, kosten voor administratie en beheer), een aantal is variabel. Belangrijkste variabele post in de exploitatie van veel kerken is de energie kosten. Van de Catharinakerk in Den Bosch is bijvoorbeeld bekend dat de energiekosten circa 10.000 euro per jaar bedragen. En dat is een kerk die 'slechts' gebruikt wordt voor diensten. Voor dit advies hebben we geen volledige cijfers tot onze beschikking over de exploitatie van afzonderlijke kerken.

Voor een duurzame exploitatie van een (kerk)gebouw moeten kosten en baten rondom een (kerk)gebouw in gezonde balans met elkaar zijn. Simpel gesteld 'de opbrengsten moeten groter zijn dan de kosten'. Er zijn twee panelen waar aan geschoven kan worden om baten en kosten met elkaar in evenwicht te brengen. De kosten kunnen omlaag gebracht worden of de opbrengsten omhoog. Binnen het bestuur van een parochie is exploitatie van de kerk een belangrijk aandachtspunt. Het bestuur zal in eerste instantie binnen het bestaande gebruik zoeken naar oplossingen. Als het bestuur er niet meer uitkomt door maatregelen te nemen binnen het huidige gebruik (hogere vergoeding voor gebruik, verlaging van bijv. energiekosten) zal men oplossingen moeten gaan zoeken die buiten de bestaande functie liggen. Op dat moment is er sprake van herbestemming. De eigenaar wordt gedwongen zich de vraag te stellen of men om de opbrengsten te verhogen extra activiteiten in de kerk gaat toelaten om financiële middelen te genereren. Of nog een stap verder te gaan door gelet op onder andere de financiële situatie afstand te doen van de kerk. Dat is een complexe vraag, waar niet alleen

de juridische eigenaar over gaat maar ook de priesteraad en het bisdom (in geval van RK kerk). Datdaarbij de emoties vaak hoog oplopen, moege duidelijk zijn. Herbestemming is geen binaire keuze in de zin van wel of niet herbestemmen. Bij herbestemmen moet een aantal keuzes gemaakt worden. Het keuzeproses ziet er schematisch als volgt uit:

Tabel 8 Het zoekproces voor het bepalen van de toekomst van een kerkgebouw

Als het gaat om het maken van een keuze over de toekomst van een kerkgebouw is de eerste keuze die men moet maken of de kerk haar religieuze functie behoudt of niet.

Behoud van religieuze functie

Redenerend vanuit zowel het behoud van het gebouw als vanuit de functie voor de gemeenschap biedt het (gedeeltelijk) behouden van een religieuze functie de beste garantie voor de toekomst. Het gebouw is er immers voor ontworpen en ontleent er ook haar betekenis aan. Het behoud van de religieuze functie betekent niet dat er niets verandert, want ook nu kan er een aantal keuzes gemaakt worden:

- De functie van de hele kerk blijft enkel en volledig religieus.

- De functie van de hele kerk blijft volledig religieus maar kent ook een aantal nevenfuncties. De religieuze functie en een nevenfunctie kunnen tegelijkertijd plaatsvinden (bijvoorbeeld gelijktijdig kerk en columbarium) of ze kunnen in tijd gescheiden zijn (er worden bijvoorbeeld erediensten gehouden op zondagen en de rest van de week is de kerk gemeenschapshuis). Dit nevengebruik is in het Bossche bisdom niet toegestaan.
- De religieuze functie wordt ondergebracht in een deel van het gebouw (de religieuze functie wordt bijvoorbeeld ondergebracht in een kapel, het overige deel van de kerk krijgt een andere functie).

Behoud van een religieuze functie betekent in deze context overigens ook niet vanzelfsprekend continuering van dezelfde geloofsgemeenschap. Het kan betekenen dat het (gedeeltelijke) religieus gebruik overgaat naar of gecombineerd wordt met een andere geloofsgemeenschap.

Ex sacratio

Is in het proces van herbestemming gebleken dat een religieuze functie niet mogelijk dan wel wenselijk, dan is er ook weer een aantal mogelijkheden:

- De kerk krijgt een passende herbestemming.
- De kerk 'laten rusten' ook wel de 'mottenballenvariant' genoemd, eventueel gecombineerd met tijdelijk gebruik.
- De kerk wordt gesloopt.

Passende herbestemming

De rijksdienst voor het cultureel erfgoed hanteert drie criteria als het gaat om een 'passende' nieuwe bestemming:

1. Passend hergebruik: het recht doen aan de specifieke cultuurhistorische betekenis van het gebouw in zijn nieuwe betekenis.
2. Duurzaamheid: duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder daarbij de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te kunnen voorzien te beperken.
3. Recht doen aan de oorspronkelijke gemeenschapsfunctie: met het behoud van een kerkgebouw blijft ook het kloppend hart van een wijk of dorp behouden, des te meer wanneer er functies met een (semi-) openbaar karakter worden gerealiseerd en de kerk ook door de week toegankelijk is.

Geredeneerd vanuit deze drie criteria hanteert de RCE een reeks nieuwe functies, die loopt van wenselijk tot minder wenselijk:

1. Religieus gebruik (door een andere denominatie)
2. Sociaal cultureel medegebruik (in de kerk vinden ook andere activiteiten plaats)
3. Cultureel, museaal gebruik
4. Columbarium
5. Gecombineerd gebruik (met opgedeelde ruimte)
6. Detailhandel en horeca (commercieel)
7. Zorg en sociaal maatschappelijk werk
8. Kantoren
9. Wonen.

De kerk een passende (niet religieuze) herbestemming geven is een complex proces. Die complexiteit is het gevolg van zaken als fysieke structuur van het gebouw, mogelijkheden voor technische voorzieningen (bijv. thermisch comfort, lichtinval), monumentale waarden, maar ook gevolg van het netwerk van actoren die een rol spelen bij de herbestemming. Bij een gemiddelde rk-kerk zijn minimaal betrokken: parochie(bestuur), priesterraad, bisdom, gemeente, toekomstig eigenaar en exploitant(en). Deze actoren hebben over het algemeen geen of weinig ervaring met samenwerking. Het begrip voor elkaars belangen is veelal weinig ontwikkeld, terwijl de belangen wel groot zijn en het proces emotioneel beladen is. Dit is een belangrijke belemmering voor een goedlopend herbestemmingsproces. Een onafhankelijke partij die partijen en hun rollen in het proces zet, kan een waardevolle bijdrage leveren. Daar komt nog bij, dat kan niet genoeg benadrukt worden, dat het ook een tijdrovend proces is. Tussen start van het herbestemmingstraject en de feitelijke afronding van het traject zitten vaak vele jaren. De doortikkende tijd werkt ook nadelig op de herbestemming, omdat kerkgebouwen die leeg komen te staan dringend onderhoud behoeven. Hoe langer dit onderhoud uitblijft, hoe kostbaarder de eventuele restauratie. Ook oplopende renteverliezen en plankosten werken vaak negatief door in de financiële haalbaarheid van maatschappelijk gezien wel haalbare opties. (Roeterdink e.a., 2008, pag. 103).

Mottenballen

Voor een monument dat vaak al meer dan een eeuw of nog langer staat hoeft dé oplossing niet per se in een kort tijdsbestek gevonden te worden. Er zijn drie belangrijke argumenten om er voor te kiezen de kerk ‘te laten rusten’.

1. Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder daarbij de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te kunnen voorzien te beperken. Komende generaties zullen de waarde van een kerk anders beoordelen dan de huidige generatie en ze zullen er andere functies aan toekennen.
2. De wereld en de behoeften van de samenleving zullen er anders uitzien in de (nabije) toekomst. Een voorbeeld: de vastgoedmarkt kent anno 2012 een ongekend dieptepunt dat vijf jaar geleden niet voorzien was. Nog een voorbeeld: volgens het CBS kende Nederland in het eerste kwartaal van 2012, 1,1 miljoen zelfstandigen waarvan 69% geen personeel heeft. Het aantal ZZP'ers is in de afgelopen jaren zeer sterk gegroeid, mede door de crisis.
3. Een gemeenschap kan op moment X economisch voorzien zijn in een bepaalde behoefte. Men heeft een bepaald type gebouw (school, gemeentehuis, cultuurhuis, theater) nog niet economisch afgeschreven. Maar dat gebouw zal over een Y aantal jaren wel aan vervanging toe zijn. Op dat moment kan de kerk uit de mottenballen gehaald worden en alsnog worden herbestemd.

Toekomstige generaties zullen anders denken over de functie van een kerk, dat is zeker. In Noord-Brabant is momenteel sprake van een versnelde verlies van functie van kerkgebouwen. De impact van de grote hoeveelheid gebouwen die 'op de markt komt' kan worden getemperd door een aantal 'in de mottenballen' te leggen of ruimte te bieden aan tijdelijke functies. Overigens betekent 'laten rusten' dat er wel voorzieningen getroffen moeten worden om het gebouw wind- en waterdicht te houden en dat er zaken geregeld moeten worden betreffende de onroerend zaakbelasting en verzekeringen (voor brand, opstal en aansprakelijkheid). Als variant op de 'mottenballen' valt te denken aan een tijdelijke functie. Het kerkje van Middelbeers is in de jaren '20 leeg komen te staan. Na de oorlog is het gerestaureerd. Nu is het in beheer bij een stichting. Kerkjes van Neerlangel en Velp kennen een vergelijkbare ontwikkeling.

Sloop

Sloop van een kerk is een variant die vanuit veel perspectieven ongewenst is. Toch zal het in een aantal gevallen noodzakelijk en soms zelfs wenselijk zijn. Het is goed te beseffen dat dit geen nieuwe situatie is (zie hoofdstuk 2). Belangrijk is ook om sloop niet te enkelvoudig te bezien. In hoofdstuk 7 is de verevening besproken. De sloop van één kerk kan het voortbestaan van andere kerken betekenen. Sloop moet overigens ook genuanceerd worden, het kan gaan om volledige of gedeeltelijke sloop. Er zijn tal van voorbeelden te vinden van kerken waarbij slechts de toren, kapel of andere delen behouden zijn gebleven. In een aantal gevallen vervullen deze gebouwen een belangrijke hedendaagse functie. In de gemeenten Duizel, Steensel, Hoogeloon en Sint-Michiëlsgestel zijn voorbeelden te vinden waarbij slechts de toren nog staat. Van de oorspronkelijke bouw (1254) van de dom van Utrecht resteren 'slechts' het koor, dwarsschip en toren. Toch is het een Nederlandse Icoon. Het schip van de kerk is overigens niet verloren gegaan door sloop maar door een storm in 1674.

Het proces van herbestemming van kerken

Elke herbestemming van een kerk is situationeel bepaald. Ligging, structuur van het gebouw, grootte, monumentale status, interieur, daglicht, wel of geen religieuze nevenfunctie, wel of geen gemeenschap die zich eigenaar voelt, restauratielast, bestuurskracht van het lokaal bestuur, etc. Dit alles bepaalt de mogelijkheden en de beperkingen. Eén aspect vraagt om extra toelichting: dorpskerken versus stedelijke kerken.

Dorpskerken

Bij veel kerken die vrijkomen in Brabant gaat het om dorpskerken. Wie uitgaat van 'de markt vraag' moet identificeren wie er in een dorp behoefte heeft aan een ruimte met deze karakteristieken op deze locatie.

In de literatuur zijn veel (inter)nationale voorbeelden te vinden van herbestemde dorpskerken. Bij het overgrote deel van deze herbestemmingen gaat het om lokale partijen die de kerk haar nieuwe functie geven⁶. Slechts in een beperkt aantal gevallen is het een regionale of landelijke partij die het kerkgebouw in een dorp gaat exploiteren.

De opgave is dus het identificeren van de lokale vraag naar ruimte, deze vraag uit te werken naar combinatie van functies en hiervoor lokaal draagvlak te krijgen. Dit laatste is extra belangrijk als het een kerk betreft, een type monument dat beladen is met veel emotie.

⁶ Hier worden niet partijen bedoeld die de herbestemming faciliteren, want die werken wel bovenlokaal.

Bovenstaande betekent automatisch dat herbestemming alleen kan in samenwerking met een entiteit die de lokale behoeften goed kent en in staat is het proces te faciliteren. Dat kan een gemeente zijn, een lokale ondernemersvereniging, woningcorporatie, een dorpsraad of een coöperatie in een klein dorp. We noemen drie voorbeelden die in de bijlage verder worden uitgelegd.

- De coöperatie Esbeek heeft vanuit een leefbaarheidsdoelstelling in coöperatief verband onder andere het dorpscafé gekocht en woningen voor starters ontwikkeld. Momenteel houdt zij zich bezig met de problematiek van de dorpskerk. In het interview trekt men een parallel met de problematiek in de intensieve veehouderij en adviseert men de provincie een aantal pilotprojecten te steunen om daarmee een voorbeeld te creëren.
- In Heerle neemt de woningcorporatie Alleewonen het voortouw en wordt het herbestemmingsproject mede gefinancierd uit iDOP middelen.
- In Vught heeft een aantal lokale ondernemers zich het lot van de Petruskerk aange-trokken toen de herbestemming dreigde te mislukken.

De structuur van de oplossing (vanuit coöperatie, vanuit een woningcorporatie of vanuit een ondernemerscollectief) kan vele vormen aannemen. Maar deze cases tonen wel aan dat er lokaal organiserend vermogen is dat gemobiliseerd kan worden.

De voedingsbodem om bottom-up te gaan werken is aanwezig. Er is een infrastructuur van iDOPs die benut kan worden en op het Brabantse platteland zijn de maatschappelijke partijen vanuit de reconstructie gewend om te denken in en werken aan geïntegreerde oplossingen van economie, ecologie en leefbaarheid.

De situatie rondom de kerken is sterk situationeel bepaald. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een kleine analyse in Sint-Michiëlsgestel (zie bijlage 11). Dat betekent dat er dus ook situationeel passend gefaciliteerd moet worden in de oplossing.

Stedelijke kerken

Voor de stedelijke kerken ligt de problematiek van herbestemming duidelijk anders. Wie naar herbestemde stedelijke kerken kijkt, ziet hier juist wel voorbeelden waarbij actoren van buiten de stad een kerk ontwikkelen. Nederlands meest besproken voorbeelden van kerkelijke herbestemming (het Kruisherhotel en de Selexyz boekhandel in de Dominicanerkerk) zijn beide terug te vinden in Maastricht. Beide zijn ontwikkeld met partijen van buiten. Het Kruisherhotel is weliswaar ontwikkeld door een Limburger, maar Camiel Oostwegel is geen Maastrichtenaar en de firma Selexyz heeft zijn roots in Utrecht. De gebruiksmogelijkheden van een stedelijke kerk zijn ook anders. Er zijn stedelijke functies en concepten die passen in een kerk en die ook exploitabel gemaakt kunnen worden vanwege hun ligging. Maastricht is al genoemd, maar andere voorbeelden zijn de Oranjerie en Jheronimus Bosch Art Centre in Den Bosch, de Sint Jan in Roosendaal (NV Monumentenfonds Brabant), theater De Maagd in Bergen op Zoom, Maria Weide in Venlo en De Duif in Amsterdam.

Tegenover deze extra mogelijkheden staat dat (anders dan bij dorpskerken) het in de stad moeilijker is om een gemeenschap te identificeren die zich - anders dan de parochie - mentaal eigenaar voelt van een kerk. Iets dat ook beaamd wordt door de ChurchConservation Trust uit Engeland, die ruime ervaring heeft met ontwikkeling van dorpskerken maar kiezen een andere benadering voor stedelijke kerken.

Tenslotte noemen we de mogelijkheden van het gemeentelijke apparaat. In stedelijke gemeenten is het vermogen om mee te denken in complexe oplossingen groter. Er zijn ruimere budgetten en er is meer ambtelijke ondersteuning, vaak met een hoger opleidingsniveau. Een voorbeeld is het recente voornemen van de gemeente Den Bosch om een herbestemmingsteam in het leven te roepen. Ook de provincie Friesland heeft een dergelijk team. De aard van de stedelijke herbestemmingprocessen is dus anders dan in een dorp. Andere actoren die op een andere manier in het proces staan betekent dus een andere benadering van de problematiek. Overigens is de situatie in de stedelijke omgeving ook sterk veranderd na 2008 (zie hoofdstuk 4).

Herman Wijffels sprak op de dag van de coöperatie op het provinciehuis over 'relationele ethiek'. Mensen verbinden zich om gezamenlijke kwaliteiten in de gemeenschap te houden of te verbeteren. Mensen nemen zelf initiatief en verwachten een overheid die de ontwikkeling faciliteert. Deze maatschappelijke onderstroom biedt kansen, maar vraagt een overheid dat deze situationeel passend faciliteert.

8. Literatuurlijst

Bockma, H. (2010), *Er is een obsessie met behoud*, de Volkskrant (interview met Rem Koolhaas, 30 augustus 2010).

Castillo Guerra, J., M. Glashouwer & J. Kregting (2008), *Tel je zegeningen. Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie*, NIM, Nijmegen.

Dagevos, J., C. Wentink en W. Konz (2012), *Economie en natuur. De lessen uit bestaande projecten*, Telos.

Dagevos, J. en T. Zwanikken (2004), *Utilitas, Venustas, en Firmitas, in Ruimte voor duurzaam Brabant*, Themaboek Telos 2003.

Dagevos, J. en F. van Lamoen (2009), *Handboek toetsingskader duurzame ontwikkeling*, Telos.

Dautzenberg M. & van Westerlaak M (2007). *Kerken en moskeeën onder de WMO: een verkennend onderzoek naar kansen en bedreigingen*. Amsterdam: DSPgroep.

Donk W.B.H.J. van de et al. (2006). *Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: WRR/UVA.

Hart, J. de (2009), *Religie en participatie*, in P. Dekker & J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil Society en vrijwilligerswerk 5*, SCP, Den Haag.

Hooimeijer P., H.J.J. Kroon en J. Luttik (2001), *Kwaliteit in meervoud; Conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik*. Habiforum, Gouda.

Janssen, J. (2012), *De toekomst van het Verleden. Over erfgoedzorg na Belvedere*, inaugurale rede uitgesproken bij de aanvaarding van de bijzondere leerstoelruimtelijke planning en cultuurhistorie, Wageningen University and Research.

Janssen, J. (2011), *Territoriaal kapitaal. Over de betekenis van cultuurhistorie en landschap voor het vestigings- en leefklimaat*, voor het ministerie I&M in het kader van de nieuwe Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte.

Janssen, J., R. Beunen (2012), *De burger als erfgenaam. Over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed*, in Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2011), *Essays. Toekomst van de stad*, Den Haag.

Leeuwen, A.J. van, (2012), *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, W-Books 2012.

Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties (2008), *Ruimte, regie en rekenschap: rapport van de gemengde commissie decentralisatievoorstellen provincies*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag.

Mommaas, J., C. Curré en W. Sanders (red.) (2008), *Nieuwe Markten in het Brabantse Land*, Stichting Agro & Co Tilburg.

Provincie Noord-Brabant (2010), *De Agenda van Brabant*, Den Bosch.

Provincie Noord-Brabant (2011), *Tien voor Brabant. Bestuursakkoord 2011-2015*, Den Bosch.

Raats, K., (2012), *Lege kerkgebouwen: slopen of omdopen?*, in Rooilijn, Jg. 45/Nr. 2/2012

Roeterdink, N., J. de Jong, L. Tillema, R. Wierenga & P. van Geel (2008), *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties*, Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere.

Rijksdienst voor Cultureel erfgoed (2012), *Een toekomst voor kerken: Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort.

Sar, J. van der & R. Visser (2006). *Gratis en waardevol: Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Den Haag: Stichting Oikos, in opdracht van SKIN (Samen Kerk In Nederland, Amersfoort) en Stek (voor Stad en kerk, Den Haag).

Sar, J. van der (2004). *Van Harte! Onderzoek naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse Gemeente in Utrecht*. Utrecht: Stichting Oikos.

SER Brabant (2012), *Economie en Natuur in Brabant. Samen slimmer investeren*, Den Bosch.

Schuurman, A., L. van der Geest (2009), *Van oude waarden naar nieuwe waarde. Bouwstenen voor de herbestemming van Brabantse kloosters*, NYFER, Utrecht

VROMraad (2011) *Ruimtelijke kwaliteit. Een verkenning*, Den Haag.

Bijlage 1: Lijst van geïnterviewde personen en instanties

G. de Rooij en F. van der Linden	Bisdom Breda
P. Broeders en J. van Baal	Bisdom den Bosch
J. Broekhuizen, W. Kol en F. Groenleer	PKN en Stichting Brabant Beeld
Teresa Diez	Setem
Matthew McKeague,	Church Conservation Trust
Willem Schellekens	Petruskerk en Kadans Vastgoed
Piet Verhoeven, Wiet van Meel	Cooperatie Esbeek
Onno van Bakkum	Coopchampions
E.H.J.M. Mathijssen	Wethouder in Sint-Michielsgestel

Bijlage 2: Bevolkingsontwikkeling in Brabant tussen 2011 en 2030 naar gemeente

	groei 2011-2030			groei 2011-2030	
	absoluut	in %		absoluut	in %
Groiegemeenten					
Grave	1320	10.1	Bergen op Zoom	930	1.4
's-Hertogenbosch	14210	10.1	Laarbeek	270	1.3
Helmond	8315	9.4	Moerdijk	415	1.1
Aalburg	1180	9.3	Alphen-Chaam	100	1.1
Reusel-De Mierden	1135	9.0	Cranendonck	190	0.9
Tilburg	17900	8.7	Son en Breugel	145	0.9
Gilze en Rijen	2165	8.4	Deurne	225	0.7
Breda	14380	8.2	Geertruidenberg	140	0.7
Eindhoven	17135	7.9	Mill en Sint Hubert	50	0.5
Veghel	2745	7.3	Bergeijk	45	0.2
Heusden	3070	7.1	Dongen	45	0.2
Gemert-Bakel	2015	7.0	Bladel	25	0.1
Uden	2710	6.7			
Bernheze	1965	6.6			
Werkendam	1570	6.0	Krimpgemeenten		
Oss	4760	5.7	Eersel	-65	-0.4
Boekel	495	5.0	Someren	-90	-0.5
Best	1425	4.9	Loon op Zand	-215	-0.9
Waalwijk	2230	4.8	Sint-Michielsgestel	-310	-1.1
Woudrichem	695	4.8	Boxmeer	-325	-1.1
Geldrop-Mierlo	1745	4.5	Steenbergen	-345	-1.5
Sint Anthonis	510	4.3	Valkenswaard	-465	-1.5
Cuijk	1040	4.2	Nuenen c.a.	-350	-1.6
Etten-Leur	1445	3.5	Oisterwijk	-435	-1.7
Hilvarenbeek	505	3.4	Goirle	-450	-2.0
Sint-Oedenrode	515	2.9	Halderberge	-700	-2.4
Boxtel	870	2.9	Drimmelen	-700	-2.6
Roosendaal	2125	2.7	Oirschot	-525	-2.9
Maasdonk	305	2.7	Woensdrecht	-885	-4.1
Oosterhout	1315	2.4	Heeze-Leende	-650	-4.2
Vught	555	2.2	Zundert	-925	-4.4
Asten	310	1.9	Rucphen	-1725	-7.7
Schijndel	435	1.9	Landerd	-1150	-7.7
Veldhoven	810	1.9	Baarle-Nassau	-615	-9.2
Waalre	255	1.5	Haaren	-1420	-10.4
Noord-Brabant	104370	4.3	Noord-Brabant	104370	4.3

Bijlage 3: Beoordelingsmatrix op basis van Telos systematiek (Dagevos & Lamoen, 2009)

KAPITAAL/ VOORRAAD	EISEN	RELEVANTIE		EFFECT				
		JA	NEE	--	-	0	+	++
ECOLOGISCH KAPITAAL								
Natuur	Oppervlakte van (verbonden) natuurgebied en behoud biodiversiteit.							
Bodem	Schoon (voor mens en natuur). Behoud van de productieve kwaliteit (landbouw).							
Lucht	Schoon (voor mens en natuur). Geen bedreiging van het klimaat.							
Oppervlaktewater	Er is voldoende oppervlaktewater en het is schoon (mens en natuur).							
Grondwater	Schoon (voor mens en natuur). Niet meer onttrekken dan natuurlijk aangevuld kan worden.							
Delfstoffen	De winning van niet-herwinbare delfstoffen wordt verminderd.							
Landschap	Het landschap wordt mooi gevonden door burgers. Erkende natuur- en cultuurlandschappen worden beschermd en versterkt.							
SOCIAAL EN CULTUREEL KAPITAAL								
Solidariteit	Er is sprake van een sociale samenhang. Er is geen armoede of uitsluiting.							
Burgerschap	Burgers zijn betrokken (passief en actief) bij de politiek en hebben toegang tot de benodigde informatie.							
Gezondheid	De bevolking is en voelt zich lichamelijk en geestelijk gezond. De gezondheidszorg is voor iedereen toegankelijk en van goede kwaliteit.							
Onderwijs	Het onderwijs sluit aan op maatschappelijke behoeften, is van hoge kwaliteit en goed toegankelijk voor iedereen.							
Woonomgeving	Mensen zijn tevreden met de eigen woning en woonomgeving, met bereikbare en toegankelijke en publieke en dagelijkse voorzieningen.							
Veiligheid	Iedereen voelt zich veilig in Brabant omdat de kans om ergens slachtoffer van te worden verwaarloosbaar klein is.							
Identiteit en diversiteit	Het uitdragen van de eigen identiteit is wettelijk en geoorloofd zolang anderen hierdoor niet beperkt worden.							
Kunst en cultureel erfgoed	Het culturele aanbod is groot, divers en voor iedereen (die hiervan actief dan wel passief gebruik wil maken) toegankelijk. Het cultureel erfgoed wordt beschermd en versterkt.							
ECONOMISCH KAPITAAL								
Arbeid	Er is sprake van evenwicht op de arbeidsmarkt (kwalitatief en kwantitatief). De beroepsbevolking is goed opgeleid. Werk is gezond.							
Kapitaal (goederen)	Bedrijven maken voldoende winst en investeren voldoende.							
Kennis	Het innovatieve en creatieve vermogen van bedrijven, organisaties en mensen wordt voortdurend versterkt. De kennisinstellingen spelen hierin een actieve ondersteunende rol.							
Ruimtelijke vestigingsvoorwaarden	De bereikbaarheid (via weg, water, spoor, lucht, rail en ICT) van bedrijven, voorzieningen en economische centra is goed. Er is voldoende ruimte beschikbaar voor bedrijvigheid, die goed beheerd wordt.							
Economische structuur	De economische structuur kent een goede mix van stuwende en verzorgende bedrijvigheid. Ze wordt voortdurend vernieuwd door de komst van nieuwe ondernemingen (starters en zich nieuw vestigende ondernemingen).							
Groed- en hulpstoffen	Investering van bedrijven zijn gericht op het voorkomen van uitstoot van schadelijke stoffen en op de vermindering van gebruik van hernieuwbare grond- en hulpstoffen.							

Bijlage 4: De Nieuwe Markten benadering

Bron: Agro & Co. (2008), *Nieuwe Markten in het Brabantse Land*

Bij deze aanpak staan de volgende uitgangspunten centraal:

- In de nieuwe markten benadering is de overheid niet langer de primus inter pares, regisseur of initiator. In plaats daarvan ligt de nadruk op nieuwe coalities die de vorm aannemen van zogenoemde regionaleregimes (publiek-private allianties) die daarmee op zichzelf een nieuweplanningswerkelijkheid vormen.
- In de nieuwe markten benadering zijn de afzonderlijke stappen, die met de meest betrokken actoren gezet moeten worden cruciaal. Doel hiervan is het ontwikkelen van een alliantie, gedragen door een convenant of businesscase, die uiteindelijk voor iedereen meerwaardemoet opleveren en als zodanig duurzaam is. Normaliter vindt dit proces andersom plaats (van planvorming naar actoren), met als gevolg dat veel plannen een stille dood sterven.
- In de nieuwe markten benadering wordt vanaf het begin dwarsdoor de verschillende sectoren, afdelingen en departementen heengewerkt. Dit is gebaseerd op de overtuiging dat in dergelijke nieuweverbanden de meest verrassende en innovatieve allianties gevonden kunnen worden. Dit vereist een meer integrale benadering bij zowel de conceptontwikkeling als de uitvoering dan (tot nu toe) vaak gebruikelijk is.
- De benadering staat los van aanwezige reguliere processen binnen overheden en organisaties. Een vernieuwend proces zoals dit kan alleen – tijdelijk – plaatsvinden buiten reguliere kaders. Anderzijds staat het nadrukkelijk niet boven bestaand beleid of bestaand wettelijke beperkingen. Er wordt gezocht naar gedragen pilots die nieuwe markten genereren voor bestaande gebiedswaarden.

Binnen de nieuwe markten benadering zijn, verdeeld over drie fasen (zie Box 1), de volgende concrete stappen te onderscheiden:

1. Identificatie van *unique selling points* (USP's) en daarbij passende actoren;
2. Actoranalyse naar belangrijkste motieven en drijvende krachten.
3. Opzetten van kanskaarten met wederzijdse meerwaarde voor gebied en actoren.
4. Voeren van gesprekken, individueel en middels zogenoemde 'ondernemerstafels'.
5. Opzetten van pilots en business cases samen met betrokken actoren.
6. Cases en pilots verbreden tot duurzame (regionale) project-/beleidsregimes.
7. Gaandeweg zorg dragen voor de maatschappelijke legitimering.

Bijlage 5: Subsidies

Hieronder staan de lopende subsidie regelingen die betrekking hebben op kerken:

Subsidies provincie Noord-Brabant

In Noord-Brabant bestaan op dit moment geen specifieke subsidieregelingen voor instandhouding van monumenten. In maart 2012 is besloten ca. 3 miljoen euro per jaar aan rijks- en provinciale middelen in te zetten voor restauratie van molens en her te bestemmen kerken. Voor gemeentelijke monumenten bestaat het Cultuurfonds voor Monumenten Noord-Brabant bij het Nationaal Restauratie Fonds (NRF). Op het moment is dit fonds slechts mondjesmaat actief.

Brim subsidie

Brim staat voor Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten. Dit is een jaarlijkse tegemoetkoming in de kosten van onderhoud van specifieke rijksmonumenten. Als de kerk een meerjarenplan heeft voor het onderhoud, kan men een Brim-subsidie krijgen. Voor zes jaar 50% van 3% van de herbouwwaarde van het monument. Voor kerkgebouwen geldt dit alleen als het gebouw bestendig in gebruik is voor religieuze of andere functies. Aangewezen professionele organisaties voor monumentenbehoud krijgen voorrang.

Restauratiehypotheek

Men kan er ook voor kiezen geen Brim-subsidie aan te vragen, maar gebruik te maken van een laagrentende restauratiefonds hypotheek bij het NRF. De rente hiervoor ligt 5% onder de marktrente met een minimum van 1,5%.

Kerken Nevenfunctie-Lening

Wil men de kerk naast de eredienst ook benutten voor andere activiteiten dan zijn waarschijnlijk aanpassingen nodig. Denk hierbij aan zaken als een keuken of pantry en (extra) sanitaire voorzieningen. Voor de uitvoering van deze aanpassingen kan tegen een lage rente geleend worden met de Kerken Nevenfunctie-Lening van het NRF

Financiële mogelijkheden gemeentelijk of ander monument

Is de kerk een ander monument dan een rijksmonument dan kan men wellicht een lening met een lage rente afsluiten voor het onderhoud en de restauratie van de kerk.

Cultuurfonds-hypotheek met lage rente

In verschillende provincies kan men voor de restauratie van de kerk lenen met een lage rente. Het gaat dan om gemeentelijke monumenten. Onder bepaalde voorwaarden kan men dan gebruik maken van de Cultuurfonds-hypotheek bij het NRF. Ook Noord-Brabant kent een dergelijk cultuurfonds, maar de middelen zijn thans beperkt beschikbaar.

Lening met lage rente uit Regionaal Restauratiefonds

Het kan zijn dat de gemeente of provincie waar de kerk staat een eigen Restauratiefonds heeft voor het in stand houden van monumenten. Wie aan bepaalde voorwaarden voldoet, kan lenen met lage rente uit een Regionaal Restauratiefonds.

Gemeenten

Hoe groot de financiële mogelijkheden van gemeenten zijn om (mee) te financieren is niet bekend. Ongeveer 65% van de gemeenten hanteert een lijst met gemeentelijke monumenten. Daar staan ongeveer 38.500 objecten op waarvan ongeveer 6.500 in Noord-Brabant. De financiële consequenties van plaatsing op een gemeentelijk lijst is echter niet altijd duidelijk. De regelingen verschillen per gemeente. Gemeentelijke monumenten komen in aanmerking voor een hypotheek uit het al genoemde Cultuurfonds voor Monumenten bij het NRF. Gelet op de harde bezuinigingen die veel gemeenten in deze periode moeten treffen, zullen de mogelijkheden voor financiële bijdrage beperkt zijn.

De gemeente vervult daarnaast een belangrijke rol in het planologisch proces als het gaat om het vaststellen van bestemmingsplannen. Het wijzigen van een bestemmingsplan om een functie mogelijk te maken in een kerk kan tegenwoordig een aanzienlijke kostenpost betekenen.

Particuliere fondsen

Diverse fondsen stellen middelen in verschillende vormen ter beschikking. Dit doen ze door direct geld beschikbaar te stellen aan lokale projecten of door het beschikbaar te stellen aan cultuurhistorische instellingen (zoals Vereniging Hendrick de Keyser). Sommige van deze fondsen zijn gekoppeld aan loterijen. Voorbeelden zijn het Prins Bernhard Cultuurfonds, het VSB-fonds, de Stichting Algemene Loterij Nederland en de Stichting ANWB/Zimmerman Fonds.

Het Nationaal Restauratie Fonds en het Prins Bernhard Fonds verstrekken laagrentende leningen aan eigenaren van provinciale en gemeentelijke monumenten.

Bijlage 6: Andere organisatievormen

Organisatie die zich bezighouden met kerken in binnen en buitenland.

Stichtingen oude kerken

Er bestaan diverse provinciale stichtingen voor oude kerken, zoals de Stichting Oude Groninger Kerken, Oude Friese Kerken, Oude Gelderse Kerken, Oude Zeeuwse kerken en Oude Hollandse Kerken. Deze stichtingen nemen monumentale kerkgebouwen over van de kerkelijke gemeenten die het gebouw zelf niet meer kunnen bekostigen. De stichtingen proberen via multifunctioneel gebruik en actieve fondsenwerving de gebouwen in stand te houden. De activiteiten liggen veelal in de culturele sfeer, zoals exposities en concerten. Soms worden er ook nog diensten gehouden. Plaatselijke commissies zorgen voor de programmering en voor fondsenwerving, vaak worden subsidies per project of activiteit verstrekt. Ook de lokale burgerlijke gemeenten geven soms subsidies.

Non-profit ontwikkelaars

Er zijn twee landelijke non-profit ontwikkelaars actief in Nederland: Vereniging Hendrick de Keyser en Boei. Daarnaast overweegt men nu de oprichting van een nationale monumentenorganisatie.

Hendrick de Keyser is een vereniging (opgericht in 1918) die zich inzet voor het behoud van architectonisch of historisch belangrijke gebouwen. Zij kopen, restaureren en verhuren panden. Zij hebben twee religieuze panden in hun bezit. Een kleine kapel in Breda en een kloosterhuis en -kapel in Maastricht.

Boei (Nationale maatschappij tot behoud, ontwikkeling en exploitatie van industrieel erfgoed) treedt op als ontwikkelaar en investeerder. Het is een particuliere vennootschap met zeven aandeelhouders, zonder winstoogmerk. Recent heeft Boei een dochterbedrijf opgericht dat zich richt op het herbestemmen van religieus erfgoed, de stichting Behoud en Herbestemming van Religieus Erfgoed.

Ook zijn er een aantal organisaties actief op regionaal niveau zoals NV monumentenfonds Brabant en de NV's stadsherstel van Amsterdam, Breda en Leeuwarden. Aandeelhouders ontvangen alleen een rentevergoeding over het ingelegde kapitaal.

Church conservation trust

Deze non profit organisatie is opgericht in 1969 om historische kerken te behouden. Sindsdien zijn 340 gebouwen behouden en worden twee miljoen bezoekers per jaar ontvangen. De inkomsten zijn £ 6,45 miljoen (ca. 8 miljoen euro) waarvan 66% wordt opgebracht door het rijk en de Church of England. Het restauratieprogramma genereert tenminste 45 fte's aan ambacht gerelateerde banen. Zo'n 4.000 vrijwilligers stellen hun tijd en vaardigheden ter beschikking hetgeen een waarde vertegenwoordigt van £1.5miljoen.

Kempens landschap

Toen in 1993 de Wet op de landloperij werd afgeschaft, wenste de federale overheid de voormalige Rijksweldadigheidskolonies in Wortel en Merksplas af te stoten, een 1.000 ha uiterst gevarieerd en authentiek cultuurlandschap. Daarop sloegen de provinciale en gemeentelijke instanties in de provincie Antwerpen de handen in elkaar. Hun verenigd streven: het behoud van deze waardevolle gebieden voor de gemeenschap, voor nu en voor later. In november 1997 richtten zij -met als voorbeeld de British National Trust en de Nederlandse

landschapsstichtingen- de vereniging zonder winstoogmerk Kempens Landschap op. Met als doel: de verwerving, bescherming, valorisatie en het herstel van leefmilieu, landschap, natuur- en cultuurpatrimonium in de provincie Antwerpen en de instandhouding, het beheer, de ontsluiting en publieksgerichte openstelling van open monumenten in haar bezit.

Het Kempens landschap heeft nu 51 domeinen in beheer, waaronder kerken en kloosters. In afwijking van de Nederlandse landschappen zijn geen particulieren lid van de vereniging, maar gemeenten in de provincie Antwerpen, die bijdragen per hoofd van de bevolking. De gemeenten dragen voor 10% bij in de aankoop en zijn daarmee dus 10% mede eigenaar. Gedeputeerden van de provincie Antwerpen nemen deel in het bestuur.

Stiftung Wustenrot

Deze stichting is opgericht in 1990 en houdt zich bezig met herbestemmingsprojecten van Duitse monumenten, voornamelijk in de voormalige DDR.

Deutsche Stiftung Denkmalschutz

De 'Deutsche Stiftung Denkmalschutz' is een stichting opgericht in 1985, met meer dan 200.000 donateurs. Men heeft bijgedragen aan de restauratie van meer dan 4.100 monumenten. Zij heeft inmiddels 490 miljoeneuro geïnvesteerd.

La Confederación Española de Cajas de Ahorros (CECA)

De CAJAS DE AHORROS zijn een eeuw geleden in Spanje ontstaan om woekerleningen tegen te gaan en families te stimuleren te sparen om zode levensstandaard van de middenklasse te verhogen. De Caja's, die geen aandeelhouders hebben, zijn volgens de wet verplicht een deel van hun winst te investeren in sociale doelen (obras sociales). Dan moet je denken aan sociale zekerheid, sport, educatie, milieu, gezondheid en cultuur. Een deel van dit geld wordt benut voor herontwikkeling van erfgoed. In de afgelopen jaren is wel een verschuiving zichtbaar naar meer op winst georiënteerde doelen.

Waarom is dit interessant? Het ABP mocht tot een aantal jaren geleden alleen investeren in projecten die de verdiencapaciteit van de omgeving van de verzekerde in stand hield dan wel versterkte. Met de financiële crisis is duidelijk geworden dat er iets mis is met de wijze waarop onze pensioengelden geïnvesteerd worden. Koppelen van maatschappelijke doelen aan onze pensioenen is een interessante gedachte die het verdient om uitgezocht te worden.

Bijlage 7: De coöperatie Esbeek

De coöperatie Esbeek is in 2007 opgericht door 'verontruste' Esbekenaren om de vergrijzing van het Brabantse dorp tegen te gaan en de leefbaarheid te vergroten. De coöperatie heeft onder andere starterswoningen gebouwd en een café en zalencentrum gekocht en verbouwd. Zij heeft een aantal kernpunten geformuleerd:

1. Evenwichtige bevolkingssamenstelling.
2. Zorgen dat jongeren in het dorp willen blijven wonen.
3. Centrale ontmoeting.
4. Zorg voor ouderen.
5. Voorzieningen die liggen op het gebied van school en sport.

Onlangs heeft de coöperatie zich gericht op de vrijkomende kerk. Omdat zij goed op de hoogte is van de lokale situatie kan zij vrij snel constateren dat het kerkgebouw mogelijkheden biedt voor educatie voor 0- tot 12-jarigen. Een functie waaraan overigens niet star wordt vasthouden. De coöperatie onderzoekt immers de mogelijkheden in de brede zin. Zij maakt handig gebruik van het Europese netwerk RuralAlliances en organiseert op een meerdaags congres een workshop over de toekomst van de kerk. Tegelijkertijd zoekt ze samenwerking met Avans Hogescholen. Tussen 29 oktober en 2 november 2012 werkten (internationale) studenten aan toekomstscenario's voor de kerk.

Wat de case nog bijzonderder maakt is dat er sprake is van een verstoorde relatie tussen bisdom en de lokale geloofsgemeenschap. Nadat de lokale geloofsgemeenschap uit het gesprek met het bisdom gestapt was, heeft de coöperatie het gesprek met de geloofsgemeenschap gezocht. In goed overleg onderhandelt de coöperatie nu met de nieuwe parochie en het bisdom.

Het fenomeen coöperatie

Nederland kent ruim 2600 economisch actieve coöperaties met een gezamenlijke omzet van 111 miljard euro, 166.000 werknemers en meer dan 24 miljoen lidmaatschappen, waarvan bijna 150.000 zakelijke leden. Een model dat dus succesvol is gebleken.

Coöperaties werden en worden opgericht, los van fiscale constructies, om uiteenlopende redenen:

- Bescherming tegen uitbuiting door (tussen) handelaren.
- Het realiseren van schaalvoordelen in de in- of verkoop ('tegenwicht').
- Toegang tot producten en diensten die anders onbereikbaar of onbetaalbaar blijven.
- Schaalgrootte creëren om te kunnen investeren in productkwaliteit en R&D en de ontwikkeling van merken en afzetmarkten, waardoor nieuwe mogelijkheden ontstaan.
- Het organiseren van markttransparantie, zowel in termen van kwaliteit als prijs.
- Het spreiden van risico's.
- Het realiseren van schaalvoordelen in back, office functies en daarmee de organisatorische professionalisering.
- Het verbreden van het product/dienstaanbod met aanpalende concepten.
- Het organiseren van uiteenlopende groepsbelangen die de optelsom van individuele belangen overstijgen.

Er zijn coöperaties in zeer uiteenlopende branches vertegenwoordigd, zoals:

- Consumenten van voedingsmiddelen, bancaire diensten, zorg-, schade-, levens- en uitvaartverzekeringen, pensioendiensten en duurzame energie.
- Ondernemers in de land- en tuinbouw, binnenvaart, visserij en, zeevaart, wegtransport, autobranche, taxibedrijven, reisorganisatie, arbeidsvoorziening, bouwtechniek, ijzerwinkels, kantoorartikelen, schilders, bakkers en juweliers.
- Professionals in de zorg: huisartsen, verloskundigen, fysiotherapeuten, medisch specialisten, tandartsen, apothekers, opticiens en audiciens.
- Specialisten in de professionele dienstverlening: ICT, juristen, accountants en specialisten in financiële administratie.
- Eigenaren en/of bewoners van huizen, flats, recreatiebungalows, winkelcentra en bedrijvenparken.
- Instellingen in de gezondheidszorg, het onderwijs, de sport en onderdelen van gemeentelijke dienstverlening.

De coöperatie van Esbeek is een mooi voorbeeld. Maar er zijn ook tal van lokale energiecoöperaties. Wellicht kunnen zij van betekenen is zijn als het gaat om het verduurzamen van de energie voor de kerk (meestal met een hoge toren en een dak van het schip op het zuiden).

Bijlage 8: Petruskerk Vught

Drie ondernemers uit Vught hebben met succes het initiatief genomen om de Petruskerk te behouden. De case van de Petruskerk in Vught is met name vanwege twee invalshoeken interessant:

1. Lokaal ondernemerschap en invloed op aanbesteding van de restauratie.
2. Functieruil van gebouwen.

Lokaal ondernemerschap

Voordeel van initiatief door lokale ondernemers is dat zij expertise uit de lokale gemeenschap (architect, notaris, bouwbedrijf, marketing etc.) tegen sterk gereduceerde tarieven konden inzetten. Zij reageerden op een persoonlijk appèl en hadden geen verplichtingen in de wijze van aanbesteding. Dat was niet mogelijk geweest als de gemeente de aanbesteding zelf had gedaan. De restauratiekosten vielen hierdoor aanzienlijk lager uit.

Functieruil van gebouwen

Bij de Petruskerk is de bibliotheek van Vught ondergebracht in de kerk en men kreeg daarmee een plek dicht bij het centrum, wat een uitdrukkelijke wens was. De bibliotheek heeft de garantie gekregen dat de huurkosten niet zullen stijgen ten opzichte van de eerdere situatie. Het vorige pand van de bibliotheek is verkocht. De opbrengsten van die verkoop worden benut om de investering in de kerk te financieren.

Bijlage 9: De kerk van Heerle

AlleeWonen is een woningcorporatie met 19.000 verhuureenheden in de gemeente Breda en Roosendaal. Zij trekken de herbestemming van de St. Gertrudis van Nijvelkerk in Heerle. De verbouwing is inmiddels in volle gang. De kerk krijgt een herbestemming. Het doel van deze herbestemming is het in stand houden en het verbeteren van het voorzieningenniveau in Heerle. In de kerk vestigen zich een aantal partijen: De Schalm (dorpshuis), huisarts (J.C.M. Markx) en het kerkbestuur.

De kerk dateert uit 1864. Aangezien het kerkgebouw een Rijksmonument is, wordt er veel aandacht besteedt aan het behoud van het karakter van het gebouw. De kerkfunctie blijft ook bestaan.

De gemeente Roosendaal heeft voor de herbestemming van de kerk een IDOP- subsidie (Integraal Dorps Ontwikkelingsplan) aangevraagd bij de provincie Noord-Brabant en deze ook gekregen. Dankzij deze subsidie is het mogelijk de kerk te herontwikkelen.

Aramis AlleeWonen levert de kerk uiterlijk eind 2012 op.

Bijlage 10: Andere interessante ontwikkelingen

Box in a box

Er zijn een aantal initiatieven bekend waarbij gekeken wordt naar reversibele bouw in monumenten. Door 'dozen' in een monument te brengen die volledig zijn voorzien van alle faciliteiten voor kantoor, hotelkamer kan een 'tijdelijke' nieuwe functie gegeven worden aan een gebouw.

Bijlage 11: De opgave rondom een kerk verschilt sterk per situatie

Naar aanleiding van het interview met Wethouder Mathijssen van Sint-Michielsgestel schetsen wij twee cases als het gaat om de problematiek van de kerksluitingen van twee dorpskerken:

1. De Sint-Lambertuskerk in Gemonde
2. De Sint-Petruskerk in Berlicum

1. De Sint-Lambertuskerk, Gemonde

Neogotische rijksmonumentale kerk uit 1923. Architect Wolter te Riele.

Schets van het proces

In Gemonde wordt gewerkt met een iDOP. De leefbaarheidsgroep (vergelijkbaar met een dorpsraad) is trekker van de ontwikkeling in het dorp. Uit het iDOP is gebleken dat men in het dorp behoefte heeft aan een multifunctionele accommodatie en een buurtwinkel. Stedenbouwkundig onderzoek wees uit dat het ensemble van gebouwen in de kern (school, pastorie, kerk en gymzaal) benut zou kunnen worden om de ambitie te verwezenlijken. Inmiddels is duidelijk geworden dat de Lambertuskerk binnen nu en een aantal jaren (het Brabants Dagblad spreekt over uiterlijk tien jaar) zal moeten sluiten. De combinatie van parochie en kerk voor super en mfa werd gezien als een mogelijke oplossing. Het bisdom wilde eventueel wel meewerken aan de herbestemming van de kerk tot een maatschappelijke functie, maar wilde de pastorie niet mee ontwikkelen in de plannen. Het bisdom wil de pastorie immers gescheiden verkopen als woonhuis, omdat daarmee een aanzienlijk bedrag op te halen is. De plannen waren daarmee financieel niet meer realiseerbaar en de super kon niet naar de pastorie. Een mogelijkheid om middelen van kerkbestuur of van de lokale parochiële charitatieve instelling in te zetten voor de lokale ontwikkeling lijken geblokkeerd door het bisdom. Een situatie die de lokale gemeenschap niet apprecieert. Het realiseren van de ambitie lijkt immers vooralsnog onhaalbaar voor de gemeente Sint-Michielsgestel.

2. Sint Petruskerk, Berlicum

Het kerkgebouw wijkt af van gebruikelijke kerken, door een geschiedenis van diverse verbouwingen. Het oorspronkelijke gebouw stamt uit 1837 en was een Waterstaatskerk in traditionele en neoclassicistische stijl. In 1931 is de kerk uitgebreid met een dwarsschip en een nieuw koor. In de Tweede Wereldoorlog werden de oorspronkelijke toren en een deel van het schip verwoest.

De verwoeste delen werden niet herbouwd. In 1950 is een nieuwe voorgevel gebouwd. Men zegt dat de kerk nu in slechte staat verkeert en het dus niet reëel is om het gebouw her te bestemmen.

Tegenover de kerk staat het gemeenschapshuis dat goed functioneert.

Schets van het proces

Op aandragen van de lokale heemkundekring heeft de gemeentelijke monumentencommissie van de gemeente Sint-Michielsgestel in 2008 het college van burgemeester en wethouders geadviseerd om een procedure in gang te zetten voor plaatsing van de Sint-Petruskerk op de gemeentelijke monumentenlijst. Na een onderzoek naar de monumentale waarde van de kerk door een monumentenadviesbureau is gebleken dat de Sint-Petruskerk een architectuurhistorische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde heeft. De kerk is dan ook op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. De Sint-Petruskerk is niet ingeschreven in het Rijksmonumentenregister. Het kerkbestuur is in beroep gegaan tegen het besluit van de gemeente en onlangs in het ongelijk gesteld. Men gaat nu in hoger beroep.

Per 1 juli 2012 is de Sint-Petruskerk onttrokken aan de eredienst. De plannen van bisdom en kerkbestuur waren om de erediensten te celebreren in de nabijgelegen Sacramentskerk te Middelrode, de Sint-Petruskerk te slopen en daar een klein liturgisch centrum te bouwen, en vervolgens ook de Sacramentskerk te slopen, waarmee twee belangrijke kerkgebouwen zouden verdwijnen.

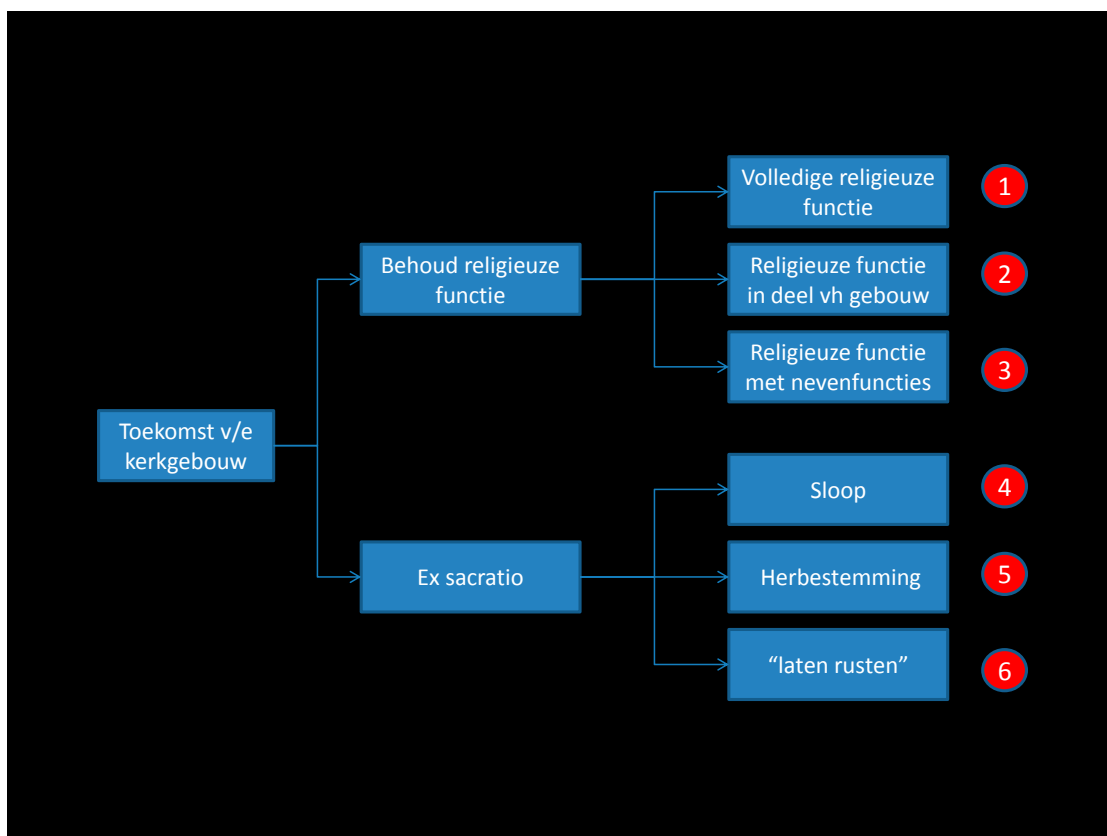
Inmiddels zijn er twee groepen ontstaan: zij die de kerk willen slopen en zij die de kerk willen behouden. De gemeente zou wel een bemiddelende rol willen spelen tussen de partijen, eventueel via een derde partij. Ze moet zich echter terughoudend opstellen, gelet op de nog lopende rechtszaak. In deze situatie ontbreekt het vooralsnog aan één partij die namens de belanghebbenden zoekt naar een passende oplossing.

Bovenstaande cases tonen aan dat de rol en ruimte van actoren sterk situationeel bepaald is. De mogelijke rol van dezelfde gemeente in beide cases is verschillend.

Bijlage 12: 'Voorbeelden herbestemde kerken'

Voorbeelden herbestemde kerken

Bijlage

1 Volledig religieuze functie: andere denominatie

Voormalige Geref. Kerk in Hemelum nu Russisch-orthodox klooster

Bron: nyfer

2 Religieuze functie in deel van het gebouw

1997: omdat Antonius Abt kerk in Bergen op Zoom door teruglopend kerkbezoek niet meer kon functioneren besloot bisdom Breda kerk aan de eredienst te onttrekken. Het bisdom heeft de kerk voor 1 euro overgedragen aan de woningbouwvereniging en de gemeente is financieel bijgesprongen om de transformatie mogelijk te maken en de toekomstige exploitatie zeker te stellen. De kerk kent nu een meervoudig gebruik: wijkcentrum, oefenzaal en opslag harmonie, kinderdagverblijf, peuterspeelzaal, naschoolse opvang, huisvesting kleine maatschappelijke diensten en een nog steeds functionerende gebedsruimte, een Mariakapel en begraafplaats.

Bron: www.kennisbankherbestemming.nl

Antonius Abt kerk, Bergen op Zoom

3 Religieuze functie met nevenfuncties

Sint-Stevenskerk in Nijmegen

Oecumenisch gebruik maar ook:
Tentoonstellingsruimte, ruimte voor kunst, dialoog, concertkerk en ruimte voor academische evenementen van de Radboud universiteit

Bron: www.stevenskerk.nl

3 Religieuze functie met nevenfuncties: gedeeltelijke kerk

Ruïne kerk in Bergen

Protestante kerkdiensten en tentoonstellingen,
concerten en conferenties

Bron: www.ruinekerk.nl

4 Sloop: met behoud van identiteit

Ludger kerk, Lichtenvorde

Katholieke kerk in Ludgerhof kwam eind jaren negentig leeg te staan door de samenvoeging van parochies. Diverse plannen voor hergebruik sneuvelen doordat ze financieel niet haalbaar waren. Ondanks het feit dat omwonenden sterk aan het bijzondere bouwwerk hechten, viel in 2001 de beslissing tot sloop. Nog in datzelfde jaar bezocht architect Hans van Beek de Ludgerkerk. Hij was daar zo van onder de indruk dat hij besloot om toch nog een poging tot herbesteding te wagen. Daarbij speelde mee dat hij de oorspronkelijke architect, Gerard Schouten, meermalen had ontmoet en ook diens idealen kende. Deze pionier op het gebied van duurzaamheid was een uitgesproken voorstander geweest van collectieve woonvormen.

Bron: www.kennisbankherbestemming.nl

5 Volledige herbesteding: museaal

Buurkerk in Utrecht

Nationaal museum van Speelklok tot Pierement

Bron: www.wikipedia.nl

Bron: www.museumspeelklok.nl

5 Volledige herbestemming: columbarium

St Josef, Aachen

Bron: www.grabeskirche-aachen.de

5 Volledige herbestemming: cultuur en evenementen

Bron: www.kennisbankherbestemming.nu

Maria Weide, Venlo

Een aantal jaar geleden kondigden de Paters Dominicanen hun vertrek uit Venlo aan. Zij hoopten dat hun kapel niet verloren zou gaan. De kapel heeft sinds de jaren '70 van de vorige eeuw een rijksmonumentale status. De kapel is herbestemd tot concertpodium met 120 zitplaatsen. De kapel wordt tevens gebruikt voor tentoonstellingen, lezingen, recepties en trouwpartijen.

5 Volledige herbestemming: onderwijs en cultuur

Voormalig klooster Maria Roepaen, Ottersum

Ons Podiumprogramma wordt mede mogelijk gemaakt door:

Bron: nyfer

5 Volledige herbestemming: onderwijs en cultuur

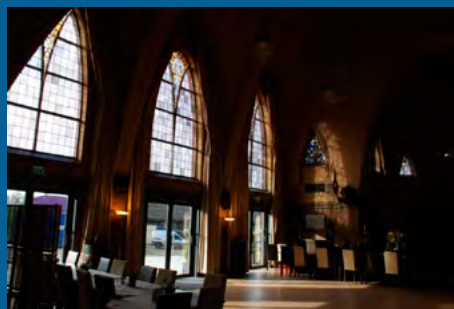
The Halls, Norwich Owned and managed by Norwich city council

Bron: Jasper van Deurzen

5 Volledige herbestemming: sociaal maatschappelijk en horeca

Kapel, Huize Lidwina, Schijndel

Bron: Jasper van Deurzen

2000 vertrek verpleegtehuis Sint Barbara uit het voormalige zusterhuis annex pension en ziekenhuis van de congregatie Zusters van Liefde.

In het volledig gerenoveerde complex Huize Lidwina zijn nu 24 huurwoningen opgenomen en in de kapel een woonservicezone en gemeenschaps ruimten, waaronder een grote multifunctionele ruimte voor ouderenorganisaties, buurt- en wijkverenigingen en de biljartclub.

5 Volledige herbestemming: zorg

H. Leonarduskerk, Helmond

Bron: www.kennisbankherbestemming.nl

Restauratie en herinrichting van de voormalige H. Leonarduskerk tot eerstelijns zorgvoorziening. De kerkruimte is omgebouwd tot een 'healing environment', ook voor bezoekers die niets met het Christelijke geloof hebben. In het gezondheidscentrum zijn een huisartsenpraktijk, een apotheek, praktijken voor fysiotherapie en psychologie en een reizigersadviescentrum gevestigd. Het priesterkoor biedt ruimte aan symposia en lezingen.

5 Volledige herbestemming: school

't heilig Hart van Jezuskerk, Hengelo

Bron: www.plechelmusschool.nl

9 jaar is er gewerkt aan de transformatie van de Kerk van het Heilige Hart van Jezus in Hengelo tot een basisschool. Rond 2000 werd duidelijk dat de kerk zijn functie zou verliezen door samenvoeging van meerdere parochies. In 2002 werd duidelijk dat de nabijgelegen Plechelmusschool bezig was met een opmars. De school omgeschakeld op het Dalton-onderwijs en aantal leerlingen nam toe. Uitbreiding was nodig.

Vanuit het nieuwe onderwijsconcept waren er bovendien functionele wensen. In het Daltononderwijs zijn bijvoorbeeld 'verwerkingsplaatsen' nodig, nisjes en kleine ruimtes waar groepjes leerlingen rustig kunnen werken. Daarnaast wilde de school ook een bredere betekenis hebben voor de buurt en hiervoor ruimtes beschikbaar kunnen stellen.

In 2010 is de schoolleiding geëerd met de Gouden Piramide, rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap.

In 2009 ontving het transformatieproject al de VSB-prijs "religieus erfgoed op eigen benen

5 Volledige herbestemming: sporthal

St Maximim, Trier

Bron: Jbaunetz.de

5 Volledige herbestemming: bedrijfsruimte

Padua kerk Tilburg
“glas in lood” bedrijf, Stef Hagemeyer

Bron: nyfer

5 Volledige herbestemming: bedrijfsruimte

Abbaye de Valmagne in Villeveyrac, Frankrijk
Sinds 1791 is de Abdijkerk wijnkelder

Bron: www.valmagne.com

5 Volledige herbestemming: evenementen en horeca

Sint Jan, Roosendaal

In 2003 vond in de kerk de laatste eredienst plaats. Na enkele jaren leegstand is NV Monumenten Fonds Brabant in mei 2005 eigenaar geworden van het gebouw. Gemeente Roosendaal is aandeelhouder Geworden van NV Monumenten Fonds Brabant.

Monumenten Fonds Brabant heeft de kerk gekocht van de parochie voor € 1,00. De totale investering bedroeg ca. € 1.450.000, waarvan € 400.807 voor de restauratie en € 761.630 voor herbestemming. De gemeente Roosendaal heeft de herbestemming van de St. Jan voor een belangrijk deel gefinancierd. De gemeente heeft dit gedaan in de vorm van een lening en aandelen. De provincie heeft € 450.000 aan subsidie bijgedragen.

De St. Jan is nu verhuurd aan een cateraar die de voormalige kerk exploiteert als evenementen locatie.

Bron: www.kennisbankherbestemming.nu

5 Volledige herbestemming: hotel

Kruisherenhotel, Maastricht

Bron: www.kennisbankherbestemming.nu

5 Volledige herbestemming: kantoor

St Anna, Breda

Bron: projectenbank cultuur historie

5 Volledige herbestemming: huurwoningen

OLV onbevlekt ontvangen, Arnhem

De Onze-Lieve-Vrouwekerk uit 1911 is een beeldbepalend gebouw in de Sint Marten wijk, een volksbuurt in Arnhem. In 1995 werd de laatste kerkdienst gehouden, waarna de kerk werd gebruikt voor kunstactiviteiten en handenarbeid. De gemeente zocht naar een nieuwe bestemming, anders zou de kerk niet behouden kunnen worden.

Woningstichting Portaal heeft toen het plan opgevat om huurwoningen in de kerk te bouwen. In april 2001 was het project klaar.

Bron: www.kennisbankherbestemming.nl

5 Volledige herbestemming: woonhuis

Bron: www.kennisbankherbestemming.nl

Sint Jacobskerk, Utrecht

De Oud Katholieke St. Jakobuskerk is getransformeerd tot een riante woning. Sinds 1991 waren in de kerk geen diensten meer en in de periode tot 2007 is de kerk gebruikt als showroom voor antieke meubelen en vergaderruimte. Ook kleine concerten werden in de kerk georganiseerd. Voor deze functie is eerder een tussenvloer gemaakt. Onder de tussenvloer die behouden gebleven is, zijn diverse woonfuncties gerealiseerd als slapen, werken en badkamer.

6 Laten rusten: conservering kerkgebouw

Bron: www.wikimedia.org

St Martinus Kirche,
Wassenberg-Steinkirchen
'60 jaar Doornroosje slaap'

Bron: www.st-josef-ueckendorf.de

Heilig-Kreuz-Kirche,
Gelsenkirchen-Uckendorf

6 Laten rusten: tijdelijke gebruik

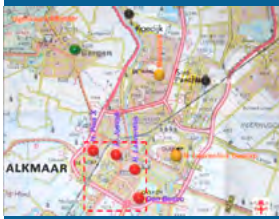
St Vincentiuskerkje, Velp

Bron: Jasper van Deurzen

Het eeuwenoude St. Vincentius-kerkje in Oud-Velp raakte in 1937 als parochiekerk buiten gebruik. Vooral sinds de inkwartiering van de geallieerde militairen in 1944-1945 is het sterk in verval geraakt. Na restauratie werd het kerkje in 1963 in gebruik genomen onder de naam Maria Visitatiekerk. Dit echter slechts voor korte tijd. Na leegstand werd het kerkje van gemeentewege aan de "Stichting Kunst in 't Kerkje" ter beschikking gesteld om te dienen als expositieruimte. Dat was in 1977. De laatste jaren is het kerkje, door zijn bijzondere inspirerende akoestiek, een geliefde ruimte gebleken om muziek te laten klinken. De stichting organiseert er dan ook regelmatig concerten.

Kerkencluster, Alkmaar

Don Bosco
gesloopt

Pius X
Herbestemming Hospice

St laurentius
Nieuwe regiokerk

H. Joseph behield
religieuze functie
incl nieuw parochieel
centrum

Bron: www.kennisbankherbestemming.nu